

Ekonomik ve Sosyal Konsey

Dağıtım
GENEL

E/CN.4/2002/60/Add.2
27 Mart 2002

Orijinal: İNGİLİZCE

İNSAN HAKLARI KOMİSYONU
Elli sekizinci oturum
10 sayılı gündem maddesi

EKONOMİK, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAKLAR
Öğrenim Hakkı Özel Raportörü Katarina Tomaševski
tarafından sunulan rapor
Türkiye Ziyareti
3-10 Şubat 2002

Özet

Özel Raportör Türkiye'ye yaptığı bu ziyareti değişimin yaşandığı bir dönemde gerçekleştirdi; bu durum, ziyaretin örgütlenmesini ve gerçekleştirilmesini güçleştirdi. Bununla birlikte, insan haklarının halen devam eden hukuksal ve ekonomik reform sürecine tam anlamıyla dâhil edilmesine katkıda bulunma olasılığı, Özel Raportörün ziyaretini harcanan zahmete değer kılmıştır.

Ziyaret, eğitim hakkının geçmişteki akıbetinden ziyade geleceğini değerlendirmeyi hedefliyordu. Bu ziyaret, 3-10 Şubat 2002 tarihleri arasında, yoğun geçen bir haftalık süre içerisinde gerçekleştirildi. Yürütülen mevzuat değişikliği çalışmaları, Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyeliğinin gerçekleşmesi amacıyla planlanan kısa vadeli programın tamamlanmasına yönelikti.

Bu programın ve bundan sonra yürütülecek programın ana hedefi insan haklarına ilişkin güvencelerin kapsamının genişletilmesi ve zenginleştirilmesidir. Bu nedenle, Özel Raportör, anayasal ve yasal güvencelerin uluslararası insan hakları yükümlülüklerine uygun biçimde düzenlenmesini gerektiren meselelere öncelik verdi. Aynı zamanda, Türkiye'nin ekonomik krizle baş etmeye yönelik stratejisine verilen uluslararası destek, kriz sonrası kalkınmanın kavramsallaştırılması doğrultusundaki olasılıkları yaratmış ve böylelikle insan haklarının ana plan ve programlara dâhil edilmesinin yolunu açmıştır. Eğitime ilişkin hak temelli kapsamlı bir strateji, bütçe dağılımında eğitimin önceliğini daha yukarılara taşıyacaktı ve aynı zamanda, insan hakları yükümlülüklerine Hükümetin tüm birimlerinin uyması gerektiğinden, mevzuatta ve kurumsal alanda tutarlığı artıracaktı.

Özel Raportörün ziyaretinin kısa süreli olmasının ve bu nedenle programın Ankara dışındaki toplantılara izin vermemesinin doğurduğu güçlüklerin izin verdiği ölçüde, ziyaret sırasında hükümet yetkilileri ve uluslararası kuruluşların temsilcileri, öğretmenler ve öğrenciler, insan hakları eğitimcileri ve insan hakları kuruluşları ile toplantılar yapılmıştır. Özel Raportörün yaptığı değerlendirme, yerel ve uluslararası aktörleri ve eğitim konusunda hukuksal ve hukuk ötesi bir çerçeveyi kapsamaktadır. Görev tanımına uygun biçimde, değerlendirmenin odağı, öğrenim hakkının tam anlamıyla kullanılmasının önündeki engellerin ve güçlüklerin ortadan kaldırılmasıdır.

Özel Raportör, analitik çerçeve için kendisinin tanımladığı 4-A planını uygulamıştır ve bu rapor, Hükümetin öğrenimi kullanılabilir, erişilebilir, kabul edilebilir ve uyarlanabilir kılma yönündeki insan hakları yükümlülükleri konusunda Özel Raportörün temel bulgu ve önerilerinin özetini oluşturmaktadır.

Öğrenimi herkes için mevcut bir olanak haline getirmenin anahtarı, öğrenim için ayrılan malî ve insanî kaynaklardır. Zorunlu eğitimin yakın dönemde beş yıldan sekiz yıla çıkarılmış olması ve Türkiye nüfusunun genç olması, öğrenim için bütçeden ayrılan payın, bugüne kadar tahsis edilenlerden çok daha fazla arttırılmasını gerektirmektedir. Özel Raportör, eğitim ve öğretim bütçesinin, UNESCO tarafından tavsiye edilmiş olduğu gibi, gayrisafî millî hâsılanın yüzde 6'sı düzeyinde olmasını önermektedir. Bu, ihtiyaç duyulan pek çok iyileştirmenin mümkün olmasını sağlayacak ve öğrenimin kalitesini arttıracaktır. Özel Raportöre göre, öğretmenlerin sayısını hızla arttırma ihtiyacı, öğretmenlerin statüsünü iyileştirme yönünde uzun erimli bir stratejiyi gerektirmektedir. Öğretmenlerin sendikal özgürlüklerinin tam olarak tanınması ve öğretmenlerin

karar oluşturma süreçlerine katılımının kurumsallaştırılması, ğretim ve öğrenim kalitesini çarpıcı bir ölçüde arttırabilir.

Özel Raportör, ayrımcılık gözetmeme ilkesini, öğrenim, insan hakları ve kalkınmanın temel direği olarak görmektedir. Mevcut ayrımcılık yasakları, sadece ilk adımlardır. Ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına yönelik kapsamlı bir strateji gereklidir. Özel Raportör, bu alanda önceliğin toplumsal cinsiyet ayrımcılığına verilmesini tavsiye eder. Bunun yanı sıra, mevcut istatistikler, yasaklanmış olan etnik köken, din ya da dil gibi bütün ayrımcılık gerekçeleri ekseninde, ayrımcılığın doğası ve kapsamına ilişkin bilgi vermemektedir. Bu nedenle, öğrenim hakkının ayırım gözetmeksizin herkes için sağlanması için hak temelli bir anlayışı içeren istatistiklerin hazırlanması gerekmektedir.

Özel Raportörün bu ziyaretinde, öğrenimin kabul edilebilirliği açısından insan hakları standartlarının yokluğuna dikkati çekilmiştir. Başörtüsü sorunu, laiklik ve din özgürlüğü konusundaki temel anlaşmazlığın simgesi olmuştur. Fakat başörtüsü takan kız çocukları ve kadınların öğrenim hakkından dışlanması meselesi için çözüm üretilmemektedir. Dil meseleleri, çok daha fazla anlaşmazlığa sebep olmakta, bu meselenin insan hakları boyutu gölgede kalmaktadır. Anadili Türkçe olmayan çocukların en üstün çıkarı, anadillerinde öğrenim görmektir. ğrenim sisteminin dili Türkçedir ve bu ocukların Türkiye ğrenim sisteminde öğrenim haklarını kullanmalarını olanaklı kılmak için, anadillerinde öğrenim görmeleri gereklidir. Kürtçe söz konusu olduğunda, Türkçeden başka dillerde ğretim ve öğrenim, ulusal güvenlik kaygılarının gölgesinde kalmaktadır. Özel Raportöre göre, insan hakları yaklaşımının devreye sokulması, bu durumun altında yatan meselelerin çözülmesini kolaylaştıracaktır.

Okul içi ve okul dışı öğrenim arasındaki ilişki, millî eğitimin 1920lerde tanımlanmış olan amaç ve hedefleri ile insan haklarının aşamalı olarak bütünleştirilmesine ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Bir yandan okul mezunları arasındaki yüksek işsizlik düzeyine karşın bir yandan da ocuk işçiliğine başvurulmasının teşkil ettiği paradoks da, öğrenimin, insan hakları ve temel özgürlüklerin yaşama geçirilmesine uyarlanması ihtiyaına örnek oluşturmaktadır. Özel Raportör, uzun erimli bir öğrenim ufkunun tanımlanmasını amaçlayan katılımcı bir sürecin, geriye bakma alışkanlıklarından ileriye, geleceğe bakma alışkanlıklarına doğru bir değişimi tetikleyeceğini düşünmektedir. Bu, Türkiye'nin bütün insan hakları sözleşmelerini onaylayarak, taraf olduğu sözleşmelerdeki çekincelerini kaldırarak ve uluslararası insan hakları hukukunu iç hukukta doğrudan uygulanır hale getirerek uluslararası insan hakları hukukuna bağlılığını daha da arttırmak suretiyle gerekli insan hakları düzenlemelerini yapmasını daha da kolaylaştırması açısından bir fırsat teşkil etmektedir.

İÇİNDEKİLER

	<u>Paragraf</u>	<u>Sayfa</u>
<u>Giriş</u>	1-7	5
<u>I. GENEL BAĞLAM</u>	8-24	7
<u>A. Son 70 yılın mirası</u>	13-16	8
<u>B. Değişimin katalizörü olarak AB'ye üyelik beklentisi</u>	17-21	9
<u>C. Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun doğrudan uygulama olanağı</u>	22-24	11
<u>II. EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN MEVCUDİYETİ</u>	25-38	13
<u>A. Bütçe Tahsisleri</u>	25-34	13
<u>B. Öğretim mesleği</u>	35-38	15
<u>III. ÖĞRENİME ERİŞİMDE AYRIMCILIĞIN ORTADAN KALDIRILMASI</u>	39-51	17
<u>A. Ayrımcılığın ortadan kaldırılmasının önkoşulları</u>	40-41	17
<u>B. Hak temelli istatistiklerin oluşturulması ihtiyacı</u>	42-46	18
<u>C. Kız çocukları ve kadınlar</u>	47-51	19
<u>IV. ÖĞRENİMİN KABUL EDİLEBİLİRLİĞİ İÇİN GÜVENCELER</u>	52-68	21
<u>A. Ulusal güvenlik ve insan hakları kaygılarını dengelemek</u>	53-56	21
<u>B. Başörtüsü yasağının toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcı etkileri</u>	57-59	22
<u>C. Dil meselelerini çevreleyen tartışmalar için insan hakları çerçevesi</u>	60-68	23
<u>1. Anadili ve çocuğun en üstün çıkarı</u>	61-62	24
<u>2. Dil öğretimi ve öğrenimi</u>	63-68	24
<u>V. ÖĞRENİMİN İNSAN HAKLARI GEREKLERİNE UYARLANMASI</u>	69-85	26
<u>A. Okul müfredatı ve ders kitapları</u>	71-72	26
<u>B. Okul dışı öğrenim: Kamusal tartışmanın kısıtlanması</u>	73-80	28
<u>C. Öğrenim yoluyla insan hakları</u>	81-85	30

Giriş

1. Özel Raportör, Türkiye ziyaretini, hızlı uygulanan ve henüz sürmekte olan bir geçiş döneminde gerçekleştirdi. Bu sürecin bir cephesi, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği perspektifinin tetiklediği hukuk reformu oluşturmuyordu; diğer cephede ise, derin bir ekonomik krizin üstesinden gelme çabalarına odaklanılmıştı. Dolayısıyla Özel Raportörün Türkiye ziyaretinin düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesi zorlukla oldu. Özel Raportörün yetkilendirilmesi, öğrenim hakkının tam anlamıyla kullanılmasının önündeki engellerin ve güçlüklerin ortadan kaldırılmasına yöneliktir; bu nedenle, önünü görebilmek, ipuçlarına dayalı olarak hareket etmekten daha tercihe şayan bir yaklaşımdır. Özel Raportörün bu ziyaretteki amacı, değişim sürecini tahlil ederek, yasama reformlarının ve aynı zamanda ekonomik ve malî politikaların yapılma sürecine insan haklarının tam olarak dahil edilmesine yönelik tavsiyelerini geliştirmektir. Bu rapor, Özel Raportörün incelediği temel meseleleri kapsamayı amaçlamaktadır; Özel Raportörün tavsiyeleri de rapor boyunca sunulmuştur. Ülke ziyaretleri ve bunlara ilişkin raporların yayınlanması kendi başına bir faaliyet oluşturmaz; bir sürecin başlangıcını oluştururlar. Dolayısıyla Özel Raportör, Türkiye Hükümeti ve ziyaret süresince bir araya geldiği pek çok muhatabıyla diyalogunu sürdürmeyi hedeflemekte ve ziyaretinin takibine ilişkin çabaları kapsamında, öğrenim hakkının tam olarak yaşama geçirilmesinin önündeki engellerin kaldırılması yönündeki girişimlere katkıda bulunma arzusunu ifade etmektedir.

2. Özel Raportörün 21 Eylül 2001'de Türkiye'yi ziyaret etme isteğine karşılık olarak Hükümet, Özel Raportörü davet etmekle birlikte ziyaretin 2002 yılına ertelenmesini talep etti. Özel Raportör, Türkiye'yi özellikle devam etmekte olan ve öğrenim hakkıyla bağlantılı olan hukuksal ve ekonomik reformlar sırasında ziyaret etmeyi arzuluyordu. Özel Raportörün 3-10 Şubat 2002'de gerçekleştirdiği ziyaret, özellikle yoğun geçen bir haftaya denk geldi. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine ilişkin olarak Mart 2001-Mart 2002 döneminde tamamlanan kısa vadeli programın odağında, yasama alanında yapılan değişiklikler vardı. Söz konusu programın temelini insan hakları oluşturmuyordu ve bir sonraki yılın programı için de aynı beklenti vardı. Aynı zamanda, Türkiye'nin ekonomik krizin üstesinden gelme çabalarına yönelik uluslararası destek de yoğunlaşmıştı. Uluslararası Para Fonunun (IMF) 4 Şubat 2002'de onayladığı 16 milyon dolarlık stand-by kredisi kamuoyunda tartışılmaktaydı.¹ Başka ülkelerde olduğu gibi burada da ekonomi, öğrenim ve insan hakları dünyaları arasında bir kopukluk söz konusudur. Dolayısıyla, insan haklarının plan ve politikalara dahil edilmesi, Özel Raportörün temel tavsiyelerinden birini oluşturmaktadır.

3. Ziyaretinin kısıllığından ve dolayısıyla Ankara dışında toplantı düzenleme olanağından yoksun kalmasından kaynaklanan kısıtlamaların elverdiği ölçüde, Özel Raportörün ziyareti, hükümet görevlileri ve uluslararası kuruluşların temsilcileriyle yapılan toplantıları kapsamıştır. Özel Raportör, öğretmen ve öğrencilerle, insan hakları ve çocuk eğitimcileriyle görüşmeler yapmış, insan hakları kuruluşlarını ziyaret etmiştir. Programın resmî kısmı, ziyaret sırasında tamamlanmıştır. Raporda belirtilen iki istisna dışında Özel Raportörün talep ettiği bütün toplantılar gerçekleşmiştir. BM İnsan Hakları Yüksek Komiserinin Ofisi ziyareti düzenlemiş ve bu Ofisin bir görevlisi ziyaret sırasında Özel Raportöre eşlik etmiştir. BM Kalkınma Programının desteği, bu tür bir ziyarette kaçınılmaz olarak karşılaşılan bütün sorunların çözümünü

¹ "IMF's Koehler praises Turkish commitment to economic reforms", *Turkish Daily News*, 6 Şubat 2002; "Stocks fall 4 per cent as IMF loans approved", *Turkish News*, 6 Şubat 2002.

kolaylaştırmıştır. Özel Raportör, BM Kalkınma Programı ve BM Bilgi Merkezine (UNIC) dostane, cömert ve verimli yardımları için teşekkür eder.

4. Ülke ziyaretleri, Özel Raportöre, öğrenim hakkının gelişerek gerçekleşme durumunu değerlendirmek amacıyla, geniş bir yelpazeye yayılan aktörlerden doğrudan bilgi toplama olanağı tanımayı hedefler. Böylece Özel Raportör, öğrenim hakkının gerçekleşmesinin önündeki engeller ve zorluklar konusunda tavsiyelerini belirleyebilecektir. Bu ziyaretlerin yararlı olması açısından, zamanlaması önemlidir. Dolayısıyla Özel Raportör, Türkiye ziyaretini, değişim sürecinin erken bir aşamasında planlamış, böylece değişim sürecinin devam ettiği bir süreçte insan haklarının da genel politika ve planların geliştirilmesine dahil edilmesini kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Özel Raportörün yetki alanı, uluslararası ve ulusal, hukuksal ve hukuk dışı bakış açılarının bir araya getirilmesini ve bunları insan hakları çerçevesinde tahlil etmeyi mümkün kılmaktadır. Öğrenim hakkının tam anlamıyla gerçekleşmesini teşvik etmeye yönelik çalışmalar sonucunda kazanılan deneyimler, dünya çapında, bütçe tahsislerinin insan hakları etkisinin eğitim öğrenime ilişkin hukuksal düzenlemelerle birlikte tartışılması gerektiğini; ve uygulamada ayrımcılığın tasfiye edilmesinin hukuksal düzenleme ve paralel bir gelişme (kalkınma) stratejisinin yanı sıra hak temelli bir bakış açısıyla hazırlanmış istatistiklerin mevcudiyetini gerektirdiğini göstermektedir.

5. Özel Raportörün ziyareti sırasında incelediği her meseleye dair derin görüş farklılıkları mevcuttur. Bazı yerel aktörlere göre, öğrenim hakkının gerçekleşmesinde ilerleme söz konusudur; bazılarına göre ise gerileme vardır. Hem genel hem de öğrenim ve eğitime ilişkin alanlarda insan hakları güvencelerine ilişkin değişiklikler, bazılarına göre derin ve geniş kapsamlıdır, bazılarına göre ise sadece kozmetiktir. Farklı uluslararası ve yabancı aktörlerin beklenti ve önceliklerinde de farklar vardır. Bazıları için öncelik Türkiye'nin terörizme karşı uluslararası savaşa etkin olarak katılmasıdır; bu aktörler, Türkiye'nin jeopolitik ileri statüsünü ve Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatındaki (NATO) üyeliğini vurgulamaktadır. Başka aktörler, Türkiye'nin dış ve iç borçlarının faizlerini ödemesine odaklanmıştır. Başkaları ise, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın tasfiyesine ya da daha genel olarak insan haklarının gerçekleşmesinde ilerleme sağlamaya odaklanmıştır.

6. Birleşmiş Milletlerin raporların uzunluğu konusundaki kurallarının izin verdiği ölçüde, Özel Raportör, farklı – hatta bazen çelişik – bakış açılarının yapısı ve kapsamı konusunda görüşlerini belirtmeye çalışacaktır. Farklı siyasal ve kamusal tartışmaları belirleyen pek çok yaklaşımlar ve savlar bu rapora yansıtılmamıştır. Bunun yerine, bu raporda söz konusu tartışmalarda çoğunlukla dışlanan insan hakları boyutlarını vurgulamaktadır. İnsan haklarının bu sürece dahil edilmesi, sorunların belirlenmesinden sorunların çözümüne doğru bir geçişi kolaylaştıracaktır. İnsan haklarının evrenselliği, dünya çapında uygulamada sınanmış yaklaşımlar ve çözümler sağlamaktadır.

7. Özel Raportör, analitik çerçeve olarak 4-A planını² uygulamıştır. Bu raporda, geçmiş ve gelecek arasında köprülerin inşa edildiği genel bağlamın kısa bir gözden geçirilmesinin ardından, Hükümetin öğrenimi kullanılabilir, erişilebilir, kabul edilebilir ve uyarlanabilir kılma yönündeki

² 4-A şeması, hükümetlerin eğitim/öğrenim hakkına tekabül eden insan hakları yükümlülüklerini, eğitim ve öğrenimin mevcut (*available*), erişilebilir (*accessible*), kabul edilebilir (*acceptable*) ve uyarlanabilir (*adaptable*) olmasına tercüme ederek yapılandırır (Özel Raportörün daha önce yayımlanan raporlarına bkz: E/CN.4/1999/49, paragraf 51-74; E/CN.4/2000/6, paragraf 32-65; E/CN.4/2001/52, paragraf 64-65; E/CN.4/2002/60, paragraf 28-29).

insan hakları yükümlülükleri konusunda Özel Raportörün temel bulgu ve önerilerinin özetine yer verilmektedir.

I. GENEL BAĞLAM

8. Özel Raportörün ziyareti sırasında öğrenmekten kendini alıkoyamadığı Türkçe sözcük, krizdir. Gerçekten de Türkiye, derin ve çok boyutlu bir kriz döneminden geçmektedir. Bu krizin bütün veçheleri, eğitim ve öğrenim alanında yansımaları bulunmaktadır. Öğrenimin mevcut problemlere karşılık vermesi ve onların çözülmesine katkı yapması açısından, eğitim ve öğrenim alanında geniş görüşlülük, ısrar ve ciddi ölçüde yatırım gerekecektir.

9. Türkiye'nin gayrisafi milli hâsılası, 2001 yılında tahminen yüzde 8,5 oranında azalmıştı ve Hükümet, ülkenin derin bir iktisadi küçülme yaşadığını kabul ediyordu.³ Ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Kemal Derviş, 4 Şubat 2002'de, Türkiye'nin 1945'ten beri en kötü durgunluk dönemini atlatmakta olduğunu açıkladı; fakat bu dönemin işsizlik ve yoksullaşma açısından etkileri, ancak iktisadi büyüme yüzde 6 veya 7 düzeyinde gerçekleştiğinde beklenebilirdi.⁴ Benzer durumlarda da görüldüğü gibi, iktisadi kriz, yolsuzluk konusundaki tahammülsüzlüğün artması ve nüfusun çoğunluğunu etkileyen iktisadi koşulların kötüye gitmesini henüz durduramayan krizle mücadele stratejilerine halk desteğinin azalmasıyla birlikte gerçekleşiyordu. İşsizliğin 7 milyon kişiyi kapsadığı iddia ediliyordu ki, bunların 2 milyonu, sadece 2001 yılında işlerini kaybetmişti.⁵

10. İktisadi krizle baş etme çabaları, Hükümet açısından ciddi bir zorluk yarattı. Yaklaşık dokuz yıllık bir sürede dokuz kez hükümet değişikliğinin ardından mevcut üç partili koalisyon hükümeti, iki yılı aşkın bir süredir iktidardaydı. Nisan 1999 seçimlerinin ardından Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Anavatan Partisi (ANAP) bir koalisyon hükümeti oluşturmuştu. Özel Raportörün ziyareti sırasında ekonomik politikalar konusunda gözle görünen farklar olmamakla birlikte, ceza hukukunda suçları yeniden tanımlayan hukuksal reform sürecine dair farklı görüşler vardı. Bu durum, değişim ve süreklilik arasındaki gerilimleri de ortaya koyuyordu.

11. Gerçekten de, birbiriyle ilgisiz pek çok olay, eğitim ve öğrenimin yaklaşık 70 yıllık mirastan kaynaklanan farklı yüzlerine vurgu yapıyordu. Laikliğin bir anayasa ilkesi haline gelmesinin 65. yıldönümünde Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, "laiklik olmadan demokrasi ve özgürlüğün de var olamayacağını" açıkladı.⁶ Türkiye'nin eğitim ve öğrenim sisteminin diğer bir ana direği ise, merkezi yapısıdır. Bu alanda da, sorumlulukların merkezi otoritelerden yerel otoritelere aktarılması konusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle, bir değişim sağlanamadı.⁷

12. 1997 yılında zorunlu öğretim, beş yıldan sekiz yıla çıkarıldı. Türkiye, AB Müktesebatının Uyarlanmasına dair Ulusal Programda zorunlu öğretimin Avrupa Birliği ortalamasına, yani 9 ila

³ Türkiye Hükümetinin Niyet Mektubu, 20 Kasım 2001 (www.imf.org/External/NP/LOI/2001/tur/05).

⁴ "Dervish: Turkey has turned corner in economic crisis", *Turkish News*, 5 Şubat 2002.

⁵ "AKP gives low grades to government", *Turkish News*, 5 Şubat 2002.

⁶ "Sezer: no freedom without secularism", *Turkish News*, 6 Şubat 2002.

⁷ "Local government reform bill divides committee", *Turkish News*, 7 Şubat 2002.

12 yıla çıkarılmasını öngörmektedir.⁸ Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, zorunlu öğretimin 2005 yılında 12 yıla çıkarılmasını öngörmüştür.⁹ Bu konuda ihtiyaç duyulan ve beraberinde mali kaynakların ve insan kaynaklarının ciddi ölçüde arttırılmasını gerektiren uzun vadeli kararlılık, Hükümet açısından ciddi bir güçlük oluşturmaktadır. Ayrıca, öğretimin arzı konusundaki hükümet yükümlülükleri ile insan hakları güvenceleri alanındaki hükümet yükümlülükleri arasındaki karşılıklı ilişki, örneğin öğrenim özgürlüğü ve öğrenimde özgürlük yükümlülükleri, ekonomi, eğitim ve insan hakları arasında bir bağlantı kurulmasını gerektirir. Tarihsel miras, reformların programlanması konusunda bir arka plan oluşturmaktadır ve böylelikle, öğretimin donanım ve içerik malzemesinin yeni binyıla uyarlanabilmesi mümkün olacaktır.

A. Son 70 yılın mirası

13. Başka pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de eğitim, başlangıçta dinsel nitelikteydi. Seküler eğitim, Osmanlı İmparatorluğu’nda 1839 yılında başlatıldı. Bugünkü Milli Eğitim Bakanlığının öncülü, 1847 yılında kuruldu. Memurlar için ilk eğitim merkezi 1859 yılında ve ilk üniversite ise 1869 yılında kuruldu. 1876 Anayasası, herkes için zorunlu eğitim ve öğrenim şartını getirdi. Böylece herkesi kapsayan parasız ve seküler eğitimin ve buna bağlı idari altyapıların tohumları atılmış oldu. Öğretim dili Fransızca olan veya Müslüman ve Hristiyan öğrencilerin beraber eğitim gördüğü okullar, o zaman için yenilikçi fikirlere örnek teşkil ediyordu.

14. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, eğitim alanında birlik (tevhid-i tedrisat) sağlanmasını getirdi. Bütün okullar, Milli Maarif Bakanlığına bağlandı.¹⁰ Öğretim, her iki cinsiyet için de zorunlu hale getirildi. Ulus inşa etme amacı, eğitim alanında tek dillilik, milliyetçilik ve vatanseverlik olarak tercüme edildi. 1927 yılında dile ilişkin yasal düzenlemeler, eğitim dili olarak Türkçeye geçişi zaruri hale getirerek, ulusal kimlik inşa etme sürecini hızlandırdı. Latin alfabesinin uygulamaya konması, Arapça ve Farsçanın kapsadığı Osmanlı-İslam mirasından kopuşu temsil ediyordu. “Muzaffer Türk tarihinin şerefini” yüceltmek ve “hizmetleriyle Türk milletini teşkil eden büyük Türkler”i onurlandırmak, eğitim müfredatının parçası haline geldi.¹¹ Son zamanlarda insan hakları eğitiminin de devreye sokulması, insan haklarının bir yama olarak ayrı tutulması yerine sistemle bütünleştirilmesi için müfredat ve ders kitapları ile eğitim yöntemlerinin yönelim ve içeriklerinin incelenmesine yönelik bir ihtiyaç doğurdu.

15. Eğitim ve eğitim alanında uzun vadeli bir stratejinin olmaması, öğretmen ve eğitimciler arasında kaygılara yol açmaktadır. Özel Raportör, bu alanda, aile planlaması eğitimi, göç ve çocuk işçiliği gibi sektörel ve sektörler arası meseleleri kapsayabilecek bir stratejinin mümkün olan en kısa zamanda devreye sokulmasını tavsiye etmektedir. Aile planlaması ve HIV/AIDS önleme meseleleri, hem Milli Eğitim Bakanlığı hem de Sağlık Bakanlığının alanındadır. Fakat Özel Raportör, her iki bakanlığın da temsilcileriyle görüşükten sonra, okul çocukları için aile planlaması ve HIV önleme konusunda nasıl bir eğitim sağlanacağını görememiştir. Vatandaş

⁸ Turkish National Programme for the Adoption of the Acquis, europa.eu.int/comm/enlargement/turkey.

⁹ Avrupa Toplulukları Komisyonu - 2001 Türkiye’nin Katılım Yolunda İlerleme Raporu -2001, Document SEC(2001) 1756, 13 Kasım 2001, s. 74.

¹⁰ 430 Sayılı Kanun, 3 Mart 1924. Eğitim ve öğretimin birleştirilmesine ve Milli Eğitim Bakanlığının denetimi altına konmasına dair kanun, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin Birinci Protokolünün 2. maddesine Türkiye’nin koyduğu çekince de belirtilmiştir.

¹¹ Kazamias, A. M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, University of Chicago Press, 1966, s. 148.

olmayan kişiler açısından, yasal ikamet izni olan okul çağındaki çocuklar için eğitim ve öğretime erişim olanağı sağlandığı izlenimi oluşmuştur. Milli Eğitim ve İçişleri Bakanlıklarından çıkan idari genelge ve yönergeler farklılık göstermektedir ve bunlar, öğrencilerin diploma almasını, ikamet izinlerinin okul yılıyla uyumlu olmaması halinde öğrenimlerini tamamlamasını engellemektedir.¹² Çocuk işçiliği konusunda ise, Hükümetin dört farklı bölümü kurumsal yetkeleri paylaşmaktadır. Bu nedenle, çocuk işçiliğinin denetim altına alınması konusundaki çabalar hayli düzensizdir ve kurumsallaşamamaktadır.¹³

16. İnsan haklarının bütünselliği ilkesi, öğrenim ve çalışma arasındaki bağlantının incelenmesini gerektirir; özellikle zorunlu öğretim süresinin ermesiyle birlikte örgün eğitim ve öğretimin dışında kalan kişiler açısından bu önemli bir sorundur.¹⁴ Öğrenim piramidinin en altından başlayan çocukların çok küçük bir yüzdesi, piramidin en üstüne kadar gelebilmektedir. Örneğin, Douglas Frantz, Hükümetten ismi belirtilmeyen bir kaynağa atıfta bulunarak, beş çocukta sadece birinin 14 yaşından sonra öğrenimine devam edebildiğini belirtmiştir.¹⁵ Yaygın bir tahmine göre, başvuranlardan sadece yüzde onu üniversiteye kabul edilmektedir. Bu, öğretim sistemindeki rekabetin bir göstergesidir. Eğitim ve öğretimin maliyetlerinin artması, muhtemelen bu alanda kapsayıcı ve insan haklarına dayalı bir strateji geliştirilmesi ihtiyacını pekiştirecektir. Avrupa Birliği, eğitim ve öğretim alanında yatırımların artırılmasına öncelik vermektedir¹⁶ ve gözden geçirilmekte olan insan hakları meselelerinin geniş kapsamı, hak temelli böyle bir stratejinin geliştirilmesi açısından pekâlâ teşvik edici bir etken oluşturabilir.

B. Değişimin katalizörü olarak AB'ye üyelik beklentisi

17. Türkiye, 1949 yılından beri Avrupa Konseyi ve 1952'den beri NATO üyesidir. Avrupa Toplulukları ile 1963 yılında bir ortaklık antlaşması imzalanmıştır. Bu aynı zamanda Türkiye'nin ilk üyelik başvurusudur ve 1989 yılında reddedilmiştir. Bu ret kararı, Aralık 1999'da düzeltilmiştir. Bu tarihte Helsinki Zirvesi, Türkiye'nin statüsünü AB üyeliği için resmen tanınan bir aday ülke olarak yükseltti. Türkiye ile Katılım Ortaklığı Belgesi, Mart 2001'de onaylandı. Bu belge, "Türkiye'nin katılım ölçütlerine uyum sağlaması için bir yol haritası" oluşturuyordu.¹⁷ Bunun ardından Mart 2001'de AB Müktesebatının Uyarlanmasına dair Ulusal Programı

¹² Özel Raportör, vatandaş olmayanların eğitim ve öğretime erişim olanakları konusunda yasal ve pratik sorunlara dair kapsamlı inceleme yapan BM Mülteciler Yüksek Komiserliğine minnettardır ve BMMYK ile STK ortaklarının eğitim ve öğrenim hakkının yaygınlaşması konusundaki çalışmalarından memnuniyet duymaktadır.

¹³ Aksit, B. vd., *Working Street Children in Three Metropolitan Cities: A Rapid Assessment*, Investigating the Worst Forms of Child Labour, IPEC/ILO, Cenevre, Kasım 2001, s. 26.

¹⁴ Milli Eğitim Bakanlığı, 14-19 yaşları arasındaki çocuklar için çıraklık eğitiminin 89 meslek grubunu kapsadığını belirtmiştir. Bir tek meslek için bu tür bir derin eğitim programının (ki bunlardan bazıları için iş bulma ya da kendi işini kurma olanakları olmayabilir) yerine yeni bir politika ve uygulamanın getirilmesi gerektiği de eklenmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı, "2001 Yılında Başında Milli Eğitim", Ankara, Aralık 2000, mim., s. 161 ve 185).

¹⁵ Frantz, D., "Poverty forces new methods for educating Turkish youth", 1 Temmuz 2001, www.tegv.org/english.

¹⁶ Avrupa Toplulukları Komisyonu, bütçe önceliklerinin yeniden belirlenmesini, özellikle eğitim ve öğretim, sağlık ve sosyal hizmetlere öncelik verilmesini tavsiye etmiştir. Avrupa Toplulukları Komisyonu - 2001 Türkiye'nin Katılım Yolunda İlerleme Raporu -2001, Document SEC(2001) 1756, 13 Kasım 2001, s. 45).

¹⁷ AB Komiseri Gunther Verheugen, Türkiye'nin ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü ve din özgürlüğünün yanı sıra bütün yurttaşları için kültürel hakları da içeren geniş ölçekli siyasal reformları sadece benimsemekle kalmayıp aynı zamanda uygulaması gerektiğini vurgulamıştır. "Accession partnership with Turkey adopted", Document IP/01/332, 8 Mart 2001 (europe.eu.int/comm/enlargement/turkey).

benimsendi ve Kasım 2001’de de Türkiye’nin AB’ye Katılım Yolunda İlerlemesine Dair İlerleme Raporu yayımlandı.

18. Türkiye’nin anayasal değişim sürecinin üç aşaması – 1983, 1995 ve 2001 yıllarında – Avrupa Birliği ile müzakere süreciyle ilişkilidir. Son dönemde Avrupa Birliği’nin Türkiye ile ilişkilerinde geniş bir yelpazeye yayılan insan hakları meseleleri gündeme gelmiştir: işkenceye karşı yasal güvencelerin yokluğu, terörizm konusunda Hükümetin insan hakları politikasını eleştiren yayınları da kapsayan açık uçlu bir tanımlama, Kürtlere azınlık haklarının tanınmaması ya da 1995 itibarıyla Avrupa Komisyonu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından ele alınan Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kuzeyinde süren askeri işgal (sadece Türkiye tarafından tanınan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti).¹⁸

19. Avrupa Birliği’nin Türkiye ile ilişkilerinde insan hakları meselelerinin dahil olması, ilk kez 1980 askeri darbesinin ardından 1981-1982 yıllarında kamu gündemine girdi.¹⁹ Askeri yönetim döneminde kabul edilen 1982 Anayasası 1995 yılında ve daha sonra 2001 yılında değişikliğe tabi oldu. Avrupa Parlamentosu, Türkiye’nin insan hakları durumunu 1995-1996 yıllarında gündeminin en çok kamu dikkatine getirilen maddesi olarak benimsedi. Türkiye ile gümrük birliğini önce reddetti, sonra onayladı. Gümrük birliği antlaşmasının onaylanmasının hemen ardından, Türkiye İnsan Hakları Vakfı tarafından hazırlanan *İnsan Haklarını Kusurlu Bir Anayasa ve Yasalarla Koruyoruz* başlıklı kitaba katkıda bulunan on yazar, “Türkiye kanunlarına hakaret” gerekçesiyle adli kovuşturmayla uğradı.²⁰

20. 2001 yılında, 523 sayfalık Ulusal Program, yaklaşık 200 yasanın çıkarılmasını ya da değiştirilmesini öngörüyordu.²¹ Bu Program, Avrupa Birliği’nin gündeme getirmeye başladığı bazı konulara, örneğin ordu üzerinde sivil denetimin sağlanması, kültürel hakları (özellikle ana diline ilişkin haklar) ya da Müslim ve gayri Müslim toplulukların din özgürlüğü gibi konulara değinmiyordu.²² 3 Ekim 2001 tarihinde, Avrupa Birliği’nin aday ülkelerin üyelik yolunda ilerlemelerine dair yıllık değerlendirmesini yapmasının hemen öncesinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi 34 anayasa değişikliği tasarısından oluşan bir reform paketini kabul etti. Bu değişikliklerin hemen ertesinde ciddi bir heyecan olduğu söylenemez. Komisyon üyesi Gunther

¹⁸ Türkiye Hükümeti, Kıbrıs Hükümeti tarafından Eylül 1974 ve Mart 1975’te yapılan Devletler arası ilk iki başvuruya, “istila” ve “işgal” gibi “siyasal nitelikli suçlamalar” içerdikleri gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Kıbrıs Hükümeti ise, Komisyon önüne getirilen insan hakları ihlallerinin gerçekleştiği “fiili koşulları tanımlamak” açısından bu atıflara başvurmanın gerekli olduğunu belirtmiştir. Komisyon, Türk Silahlı Kuvvetlerinin “sadece Türkiye Hükümetinin komutası altında hareket ederek” Kıbrıs adasına girmiş olduğu ve böylece Türkiye Cumhuriyeti’nin sorumluluklarını devreye sokmuş olduğu sonucuna varmıştır (Avrupa İnsan Hakları Komisyonu – *Kıbrıs – Türkiye Davası*, Başvuru No. 6780/74 ve No. 6950/75, 26 Mayıs 1975 tarihli karar, *1975 Yearbook of the European Convention on Human Rights*, s. 98, 106 ve 120). Bunun ardından, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, “Kıbrıs’ın kuzey kesiminin Türkiye ordusu tarafından işgal edilmiş olduğunu” onaylayarak, Türkiye ordusunun “adanın bu bölgesinde etkin ve kapsayıcı denetim uyguladığı” sonucuna varmış ve “KKTC”nin politika ve eylemlerinden Türkiye’nin sorumlu olduğunu belirtmiştir. (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi - *Loizidou v. Turkey*, No. 40/1993/435/514, 18 Aralık 1996 (Esas), para. 54 ve 56.)

¹⁹ Ayrıntılı bir anlatım için bkz. Tomaševski, K., *Between Sanctions and Elections. Aid Donors and their Human Rights Performance*, Pinter/Cassell, Londra, 1997, s. 119-123.

²⁰ Uluslararası Helsinki İnsan Hakları Federasyonu, “Once again, Turkey prosecutes human rights defenders. Their ‘crime’: Criticizing Turkey’s laws”, Basın açıklaması, 15 Aralık 1995.

²¹ Dışişleri Bakanlığı, Programın gözden geçirilerek Mart 2002’de ikinci bir programın yayınlanmasının öngörüldüğünü açıklamıştı. Türkiye’nin katılım yolundaki ilerlemesine dair 2001 düzenli raporu ve AB Komisyonu tarafından hazırlanan strateji raporu konusunda basın açıklaması, 13 Kasım 2001, www.mfa.gov.tr.

²² Avrupa Toplulukları Komisyonu - 2001 Türkiye’nin Katılım Yolunda İlerleme Raporu -2001, Document SEC(2001) 1756, 13 Kasım 2001, s. 103.

Verheugen, Avrupa Parlamentosu'nun "Türkiye'deki bireyleri etkilemesi bakımından gerçek insan hakları durumunda bir iyileşme olmadığı" değerlendirmesine katıldığını belirtti.²³

21. Özel Raportörün ziyareti sırasında, Mart 2002'de tamamlanması planlanan ve "mini demokrasi paketi" olarak anılan yasal değişiklikler, kamuoyunun gündemindeydi. Bu yasalar, Ekim 2001'de yapılan anayasa değişikliklerini yasalara tercüme etmeyi amaçlıyordu. Bu değişiklikler herkes için tatmin edici olmayabilir.²⁴ Yasaların etkisi, özellikle yargının nasıl yorumlayacağına bağlı olarak, zamanla görülecektir. Milli güvenliğe karşı suçların unsurlarının yeniden tanımlanması,²⁵ "Türk milli çıkarlarına" öncelik veren Anayasa anlayışı veya yasadaki özel formülasyonlar esasında şekillenebilir. Bu yasa değişikliklerinin yapıldığı dönemde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Türkiye hakkında verdiği kararlar kamuoyunun gündeminde çokça tartışılıyordu. Bu kararlar, Avrupa içersinde insan hakları güvencelerinin devletlerin üstünde uygulanması yolunda sağlanmış olan ilerlemeye kanıt oluştuyordu. Uluslararası insan hakları hukukunu iç hukukta doğrudan uygulama doğrultusundaki eğilim, Türkiye hukukunu uluslararası insan hakları hukukunun gereklerine uyarlamak için gerekli zaman ve çabaları asgari düzeye indirmek açısından bir seçenek teşkil edebilir.

C. Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun doğrudan uygulama olanağı

22. Türkiye, uluslararası insan hakları sözleşmelerine taraf olmak konusunda hayli seçici bir ülkedir. Eğitim ve öğrenimle ilgili hükümler içeren ve raporlama gerektiren uluslararası insan hakları sözleşmeleri arasında Türkiye, sadece ikisine, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (1986) ile Çocuk Hakları Sözleşmesine (1995, önemli çekinceler koyarak) taraf olmuştur.²⁶ Türkiye, ayrıca Avrupa Konseyi üyesi bir ülke olarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine de taraftır; Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) dışında ihlallere karşı yaptırım konusunda uluslararası tek başvuru yolu bu Sözleşme kapsamında sağlanmıştır. Sadece son bir yıl içinde Strasbourg Mahkemesi, Türkiye ile ilgili yaklaşık 200 davayı incelemiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, eğitim ve öğrenim hakkıyla ilgili insan hakları güvencelerine ilişkin olarak çok az sayıda dava konusunda karar vermiştir.

23. Özel Raportör'ün görüştüğü İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı Nejat Arseven, insan haklarına ilişkin olarak son zamanlarda yapılan, yapılmakta olan ve yapılacak olan yasal değişikliklerle ilgili iyimser bir tablo sunmuştur. Türkiye'de yasama faaliyetleri gerçekten de hızla devam etmektedir. 2001 yılında yüzden fazla yeni yasa çıkarılmıştır ve 2002 için de aynı

²³ Avrupa Komisyonu genişlemeden sorumlu üyesi Gunther Verheugen'in Avrupa Parlamentosunda Türkiye ile ilgili genel kurul oturumunda yaptığı konuşma, Brüksel, 24 Ekim 2001, Document SPEECH/01/487 25 Ekim 2001, (europa.eu.int/comm/enlargement/turkey).

²⁴ "Modification seen to be short of satisfying the EU", *Turkish Daily News*, 8 Şubat 2002.

²⁵ Bu raporun yazıldığı sırada Türk Ceza Kanunu ve Terörle Mücadele Kanununun değiştirilen maddelerinin resmi çevirisi mevcut değildi. Resmi olmayan raporlara göre, "Devlete hakaret" suçu yasada korunmuş, ancak öngörülen hapis cezası 6 yıldan 3 yıla düşürülmüştü. Irksal, etnik ya da dinsel nefrete sevk etme suçunu düzenleyen hükme ise, "kamu düzeni açısından tehdit oluşturacak tarzda" ifadesi eklendi. ("Reform law sent to Sezer for final OK", *Turkish Daily News*, 8 Şubat 2002; "Reform package hurdle finally over", *Turkish Daily News*, 8 Şubat 2002.)

²⁶ Türkiye, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşmeyi, 13 Ekim 1972'de, Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesini 15 Ağustos 2000 tarihinde imzaladı. Fakat raporun yazıldığı sırada bu sözleşmelerin onanmasına dair bir işaret yoktu.

sayıda yasanın çıkarılması planlanmaktadır. Yasal reformların hızı ve kapsamı, bu süreçte yer alan herkes için muazzam görevler yüklemektedir. Bununla birlikte, uygulama tasarlamaktan daha önemlidir. Özel Raportör, Türkiye'nin yasalarının uluslararası insan hakları hukukuyla uyumluluğunu sağlamak üzere geniş bir yelpazeye yayılan yasaların değiştirilmesinden ziyade uluslararası insan hakları hukukunun doğrudan uygulanmasının çok daha az zaman kaybettireceği ve daha az çaba gerektireceği kanısındadır.

24. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinden başlayarak uluslararası insan hakları sözleşmelerinin doğrudan uygulanmasının ilave bir yararı da, uluslararası insan hakları hukukunun Türkiye'deki statüsünün kesinleştirilmesi olacaktır. Türkiye Anayasasının 90. maddesi, usulüne göre onanmış uluslararası antlaşmaların, ulusal yasaların üstünde olduğu hükmünü getirmektedir. Dolayısıyla, uluslararası yükümlülüklerle çelişki halinde olan yasaların otomatik olarak geçersiz hale gelmesi beklenir. Oysa, insan hakları güvenceleri Anayasanın yetkin yorumuyla^{27*} tanımlanmaktadır ve Anayasanın bu yorumu uluslararası antlaşmalardan üstündür. Anayasanın Önsözünde, “Türk milli çıkarlarına aykırı bir faaliyete koruma tanınamayacağı” belirtilmektedir.²⁸ Anayasanın 176. maddesi ise, temel anayasal ilkelerin Başlangıç bölümünde ifade edildiği ve Başlangıç bölümünün, hukukun kaynakları arasındaki hiyerarşinin en üstünde yer aldığı hükmünü getirmiştir.²⁹ Türkiye yargısı ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, insan haklarının yapısı ve kapsamına ilişkin yorumlarında farklılık gösterebilmektedir.³⁰ Bu da, mahkemelerde yargılama süresi konusundaki yasal güvensizliği uzatabilmektedir; bu davalardan bazıları onlarca yıl sürmektedir. Nihayetinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları doğrultusunda Türkiye'nin yasa ve uygulamalarında yapılacak olan değişiklikler, (“kitaplardaki hukuk”tan farklı olarak) “yaşayan hukuk” açısından farkları ortadan kaldıracaktır. Özel Raportöre göre, bu karmaşık ve uzayan sürece acilen dikkat etmek gerekmektedir.

II. EĞİTİM VE ÖĞRETİMİN MEVCUDİYETİ

A. Bütçe Tahsisleri

25. Eğitim ve öğretimin herkes için mevcut hale getirilmesi açısından anahtar mesele, mali kaynaklar ve insan kaynaklarıdır. Türkiye nüfusunun genç olduğu düşünüldüğünde, zorunlu öğrenimin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması için bütçede eğitim ve öğretime ayrılan payın

^{27*} *ç.n.: yüksek mahkeme içtihatı.*

²⁸ Anayasada 2001 yılında değişiklik yapılmasına kadar mevcut olan hüküm şöyleydi: “Türk milli çıkarlarına aykırı olan hiçbir düşünce ve kanaat korunmayacaktır”. Türkiye Anayasasına yapılan referanslar, Cenevre’de Birleşmiş Milletler Ofisine Türkiye Daimi Delegasyonu tarafından Özel Raportöre verilmiş olan İngilizce çeviriye dayanmaktadır. Bu çeviride Anayasada 17 Ekim 2001 tarihinde yapılan değişiklikler göz önünde bulundurulmuştur. Anayasanın değişiklikleri yansıtan metnini şu adreste bulabilirsiniz: www.byegm.gov.tr/constitution.

²⁹ **Danıştay Kararı**, 16 Temmuz 1994 (E. 1993/61, K. 1994/327).

³⁰ Türkiye Anayasa Mahkemesinin kararları, yasama, yürütme, yargı ve idari organların yanı sıra özel ve tüzel kişilikler üzerinde bağlayıcıdır. Bu kararlar, “yürürlükte olan yasa”yı açıklığa kavuşturur. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, belirli bir davayı incelerken “yürürlükte olan yasa”da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırılık bulabilir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargı yetkisi, genel olarak, ulusal hukukun Avrupa Sözleşmesine aykırılık oluşturup oluşturmadığının incelenmesini kapsamaz. Daha önce de belirtildiği gibi, 1978 yılında *Sunday Times Davası*nda AİHM, “yasalar kaçınılmaz olarak az ya da çok muğlak terimlerle ifade edilmiştir; yasaların yorumlanması ve uygulanması, pratiğe ilişkin meselelerdir” demiştir (para. 49). Adalet Bakanı Hikmet Sami Türk, AİHM önünde Türkiye’den 159 işkence davasının ve 18 ifade özgürlüğü davasının beklediği bir dönemde, “Türkiye’nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini uygulamak açısından ciddi eksikleri vardır” demişti. (“Turk receives ECHR Judge Turmen”, *Turkish News*, 6 Şubat 2002.)

şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla artırılmasını gerektirmektedir. Özel Raportör, UNESCO tarafından da tavsiye edilmiş olduğu gibi, eğitim ve öğretime ayrılan bütçe payının gayrisafı milli hâsılanın (GSMH) yüzde 6'sına yükseltilmesini önermektedir. Bu, ihtiyaç duyulan iyileşmeleri mümkün kılacaktır.

26. Gerçekten de, Türkiye'nin demografik yapısı, Hükümet açısından eğitim ve öğretimi mutlak öncelikli bir alan haline getirmeyi gerektirmektedir. Nüfusun dörtte birinden fazlasını, okul öncesi eğitim çağından orta öğrenime kadar resmi eğitim ve öğretim sisteminde bulunan çocuklar oluşturmaktadır.³¹ Dahası, OECD ülkelerinde eğitim ve öğretim alanındaki başarılarla ilişkin karşılaştırmalı çalışmalar, kullanılan ölçüt ne olursa olsun, daima Türkiye'nin en altta yer aldığını göstermektedir.³² Bu açıkça göstermektedir ki, bütçe tahsisleri açısından eğitim ve öğretimin payının artırılmasına öncelik verilmesinin yanı sıra, genel olarak kamu harcamalarının gözden geçirilmesini de gerektirmektedir.

27. Zorunlu eğitimin yaygınlaştırılması ve uzatılması, eğitim alanındaki kamu harcamalarının artırılmasıyla desteklenmemiştir. İlköğretime, 1990 yılında GSMH'nin yüzde 1.7'si, 1992 yılında 2.1'i, ve 1997'de 1.4'ü büyüklüğünde pay ayrılmıştır.³³ 1990 yılında 11.7 milyon okul çağındaki çocuk varken, konsolide hükümet bütçesinin yüzde 13.2'si Milli Eğitim Bakanlığına ayrılmıştır. 1999'da öğrenci sayısı 15 milyona yükselmiş, Milli Eğitim Bakanlığının payı ise yüzde 7.85'e düşürülmüştür.³⁴ Öğretmen sendikaları adına konuşan Alaaddin Dinçer, 24 Ekim 2001'de, Hükümet bütçesinde eğitim ve öğretime ayrılan pay konusundaki belirsizliğin altını çizmiştir. Dinçer, Hükümetin yaptığı tahminlere dayanarak, eğitim ve öğretimin 2001 yılında yüzde 8.4 düzeyinde olan bütçe payının 2002'de yüzde 7.4' düşeceği yönündeki kaygılarını ifade etmiştir.³⁵ Özel Raportöre öğretime yönelik bütçe ve bütçe dışı tahsisler konusunda farklı rakamlar verilmiştir. Özel Raportör, bütün kaynakları izleyerek bu konuyu yakından takip edecektir.

28. Türkiye Hükümeti, 20 Kasım 2001 tarihinde Uluslararası Para Fonuna (IMF) Niyet Mektubunu göndermiştir. Hükümet, bu mektupta IMF ile standby anlaşması kapsamında beklenen 3 milyar dolarlık krediye ilişkin taahhütlerini açıklamaktadır. Bu taahhütler arasında, "kamu harcamalarının reel ekonomi üzerindeki ağırlığını azaltmak" yer almaktadır. Bu, özellikle kamu hizmetlerini etkileyecektir. Personel maliyetleri düşürülecek, yeni istihdam asgari düzeye düşürülecektir. İkame amaçlı yeni işe alımların düzeyi yüzde 50 olarak belirlenmiştir; ancak güvenlik, öğretim ve sağlık hizmetleri bu sınırlamadan istisna tutulmuştur. Sadece askeri kurumlar işe alma yasaklamasının dışında tutulmuştur.³⁶

³¹ 2000-2001 öğretim yılında Türkiye eğitim ve öğretim sisteminde 15,820,534 öğrenci ve 543,277 öğretmen bulunmaktaydı ve bu rakam, Türkiye nüfusunun yüzde 26.2'sini temsil ediyordu. (Milli Eğitim Bakanlığı - "2001 Yılında Başında Milli Eğitim", Ankara, Aralık 2000, mim., s. 107.)

³² OECD Eğitim Araştırmaları ve Yenilik Merkezinin geliştirdiği göstergeler, eğitim ve öğretime kamu yatırımı konusunda Türkiye'nin OECD ülkeleri arasında sonuncu olduğunu göstermektedir (OECD ortalaması GSMH'nin yüzde 5.7'si iken, Türkiye'de yatırım miktarı GSMH'nin yüzde 3.5'ini oluşturmaktadır; öğretmen maaşlarının yanı sıra kişinin, özellikle kadın ve kız çocuklarının yaşam döngüleri boyunca eğitim ve öğretim olanaklarından yararlanması bakımından da Türkiye son sıradadır (resmi eğitim ve öğretimde OECD ortalaması 16.9 yılken Türkiye'de ortalama 9.5 yıldır). Bkz. Education at a Glance 2001. OECD Indicators, Paris, 2001.

³³ UNESCO, Herkes İçin Eğitim, 2000 Değerlendirmesi: Türkiye Raporu, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1999, www2.unesco.org/wef/countryreports/turkey.

³⁴ Bu rakamlar, Milli Eğitim Bakanlığı web sitesinde bulunmaktadır (www.meb.gov.tr).

³⁵ Tam metin için bkz. www.egitimis.org.tr.

³⁶ Tam metin için bkz. www.imf.org/external/np/loi/tur/05.

29. Türkiye'nin askeri harcamaları, GSMH'nin yüzde 4'ünü ve konsolide Hükümet bütçesinin yüzde 14'ünü oluşturmaktadır.³⁷ Bu bakımdan askeri harcamalar, "reel ekonomi üzerindeki yüke" ciddi ölçüde katkıda bulunmaktadır. Türkiye'de askeri harcamalarla eğitim ve öğretim yatırımları arasında pek tartışılmamakla birlikte gözle görünen bir dengesizlik vardır. Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası da dâhil olmak üzere, Türkiye'ye kredi veren kaynaklar, 1990'lı yılların ortalarında Türkiye'nin askeri harcamalarının yüksek fırsat maliyeti nedeniyle gözden geçirilmesine ihtiyaç olduğunu özellikle belirtmişlerdir.³⁸ Özel Raportör, bu sorunun insan hakları boyutlarının o dönemden beri daha çok önem kazanmasına rağmen, sorunun unutulmakta olabileceğinden kaygı duymaktadır. Kamu katılımı ve kamuya hesap verme açısından anahtar güvenceler, bilgi edinme hakkı ve siyasal haklardır. Bütçe payları açısından insan haklarına öncelik vermek, özellikle ekonomik ve sosyal haklar alanında hükümetin temel yükümlülüğünü oluşturmaktadır.

30. Hükümet, 1999 yılında, temel eğitimin maliyetlerinin karşılanmasının mevcut olanaklarının ötesinde olduğu sonucuna varmış ve "Dünya Bankasına kredi için başvurmanın zorunlu hale geldiğine" karar vermişti.³⁹ Kamu fonlarının mevcudiyeti ve nereye harcandığı konusunda pek çok farklı görüş vardır. Kaynak tahsislerinin sonuçları konusunda farklı açıklamalar söz konusudur. Türkiye Odalar Birliği tarafından yapılan bir çalışmaya göre, son on yıllık dönemde 195 milyar dolar, çoğunlukla yaygın yolsuzluk yoluyla çarçur edilmiştir.⁴⁰ Marmara Üniversitesinden Osman Zekai Orhan, son on yılda Hükümetin gelirlerinin yüzde 60'ını iç borçların faizlerine ödediğini iddia etmiştir.⁴¹ Hükümetin bankalardaki bütün tasarruflara teminat vermesi, iflas eden bankaların borçlarını kamu borcu haline getirmiş, kamu borçlarını tahminen 10 ila 12 milyar civarında arttırmıştır.⁴² Hükümetin, 2001 yılının ilk yarısında kamu gelirlerinin yüzde 92'sini borçlarının faizlerine ödediği bildirilmektedir.⁴³

31. Eğitim ve öğretim ile insan haklarının bütün sektörlerde yayılan etkileri, derin bir kriz ortamında daha açık bir şekilde görülmektedir. Eğitim ve öğretim, makro ekonomik ve mali politikalardan ayrı tutulamaz. Aynı şekilde, eğitim ve öğretime yönelik fonlar, sınırlı kamu kaynaklarına yönelik diğer taleplerden etkilenmeme ya da yolsuzluktan bağışık olma durumunda değildir.

32. Bütçe tahsisleri ve yolsuzluğa karşı güvenceler, karar oluşturma sürecinin şeffaf olmasını ve kamu katılımına açık olmasını gerektirir. İnsan haklarının bütünselliği, bu açıdan da çözüm önermektedir: Gelir ve giderler arasındaki bağlantıya ilişkin kamusal tartışma açısından bilgiye erişim sağlanması gereklidir; bütçe tahsislerinde önceliklerin belirlenmesi şeffaflık ve aynı zamanda farklı önerilerin ve bu önerilerin ardındaki mantığın formüle edilebilmesini gerektirir. Yolsuzluğa karşı etkin güvenceler olmadığı sürece, nominal tahsisler hedeflenen yarar sahiplerine doğru akarken ciddi ölçüde azalacaktır.

³⁷ *World Bank Development Report 2002/2001* ve "Atatürk's long shadow: A survey of Turkey", *The Economist*, 10 Haziran 2000.

³⁸ Tomaševski, K., *Between Sanctions and Elections*, Pinter/Cassell, Londra, 1997, s. 7, 11 ve 65.

³⁹ UNESCO, Herkes İçin Eğitim, 2000 Değerlendirmesi: Türkiye Raporu, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1999, www2.unesco.org/wef/countryreports/turkey.

⁴⁰ Ellis, R., "Corruption is the order of the day in Turkey", *Guardian Weekly*, 7-13 Temmuz 2001.

⁴¹ Gorvett, J., "Turkey counts the cost", *The Middle East*, Şubat 1999, s. 42.

⁴² "Turkey and the IMF: Take ten billion", *The Economist*, 9 Aralık 2001.

⁴³ "Media turn up heat in Turkey", *International Herald Tribune*, 17 Temmuz 2001.

33. Yolsuzluğa karşı mücadele etmek zordur, çünkü yolsuzluğu ortaya koyan bir gazete makalesi, gazetecinin “Devlete hakaret” suçlamasıyla mahkeme önüne çıkarılmasına ve uzun bir hapis cezasına çarptırılmasına yol açabilir.⁴⁴ Üzerlerinde yolsuzluk şüphesi olan kişiler hakkında adli kovuşturma yapılması, parlamenter dokunulmazlığı tarafından engellenebilir. Şüphelinin memur ya da kamu görevlisi olması halinde, yetkililerden kovuşturma için izin almak gerekecektir.⁴⁵ Güvenceler taraf değiştirmiştir; yolsuzluktan korunması gerekenlerin özgürlüğünü teminat altına almak ve teminat aldığını göstermek yerine, yolsuzluğa zırh oluşturmaktadır.

34. Pek çok alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim de, yolsuzluk olayları ve olayların yaygınlığı hakkında resmi olmayan raporların konusu olmaktadır. Bunlar, spekülasyona yol açmakta ve güvensizliği beslemektedir. Yoksullara yardım etmeyi amaçlayan yabancı ve uluslararası kaynaklar da yolsuzluktan etkilenmektedir. En yoksullar için eğitim ve öğretime erişimin önündeki mali engelleri aşmayı amaçlayan mali yardımlar açısından da bu geçerlidir.⁴⁶

B. Öğretim mesleği

35. 1997 yılında zorunlu öğrenimin 5 yıldan 8 yıla çıkarılması, hızla yeni öğretmenlerin işe alınması ihtiyacını doğurdu. Milli Eğitim Bakanlığının 26 Mayıs 1998 tarihli Sektör Politikası Mektubuna göre gelecek üç yılda 150,000 öğretmenin işe alınması gerekiyordu.⁴⁷ Uluslararası Öğrenim adlı kuruluşun raporuna göre, 1999 yılında 12 ve 14 yaş arası çocuklar, “öğretmen istiyoruz” pankartıyla gösteri yaptıkları gerekçesiyle mahkeme önüne çıkarılmıştı.⁴⁸ Hükümet, 1997-2000 yıllarında 156,476 öğretmen ataması yapıldığını bildirdi.⁴⁹ Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Raportöre öğretmen açığı olmadığı bilgisini verdi. Paralel öğrenme sürecini geliştirmek açısından, öğretme sürecinde rakamlardan daha önemli olan ihtiyaç, vasıf ve motivasyon gibi niteliklerdir. Meslek olarak öğretmenliğin genel çekiciliği de bu açıdan önemli bir etkidir. Özel Raportör, son dört yılda öğretmen sayısının hızla artmasının etki ve sonuçları konusunda özellikle kaygılıdır. Ayrıca, öğretmenler için sendikalaşma özgürlüğünün tam olarak tanınması ve öğretmenlerin karar oluşturma süreçlerine katılımının kurumsallaştırılması, öğretimin kalitesini ciddi ölçüde arttıracak ve böylece öğrenimi geliştirecektir.

36. Zorunlu öğrenimin süresinin uzatılmasının sonucunda ortaya çıkan öğretmen açığının üstesinden gelmek, hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim gibi kısa vadeli çözümlere başvurulmasını

⁴⁴ *Turkish Daily News* köşe yazarı Burak Bekdil’in, yargıda yolsuzluğu eleştiren bir makale yazması nedeniyle altı yıla kadar hapis cezası istemiyle yargılandığı bildirilmektedir. “Turkey’s constitutional changes: Great ideas, on paper”, *The Economist*, 6 Ekim 2001.

⁴⁵ Avrupa Toplulukları Komisyonu - 2001 Türkiye’nin Katılım Yolunda İlerleme Raporu -2001, Document SEC(2001) 1756, 13 Kasım 2001, s. 17-18.

⁴⁶ Jon Gorvett, Kasım 2001’de on yaşındaki bir kız çocuğunun okul müdürü tarafından dövülmesini haber yapmıştı. Bu kız çocuğu, Dünya Bankası’nın Sosyal Riskleri Azaltma Projesi kapsamında yoksul öğrenciler için tahsis edilen mali kaynakların, yanlış kullanılmasını eleştirmişti. Bu vaka da öyle görünüyor ki benzer şikâyetlerden kaynaklanıyordu. Gorvett, J., “Girl, 10, blows whistle on head”, *Times Education Supplement*, 23 Kasım 2001.

⁴⁷ O dönemde Milli Eğitim Bakanı olan Hikmet Uluğbay’ın Dünya Bankası Başkanı James Wolfenson’a gönderdiği bu mektup, Dünya Bankası’nın Türkiye Hükümeti ile 25 Haziran 1998’de imzaladığı Temel Eğitim Borç Anlaşmasının 5. Ekinde yer almaktadır.

⁴⁸ Education International, 2001 Barometer on Human and Trade Union Rights in the Education Sector, Brussels, Mayıs 2001, s. 213.

⁴⁹ Milli Eğitim Bakanlığı - “2001 Yılıının Başında Milli Eğitim”, Ankara, Aralık 2000, mim., s. 243.

gerektirdi. Öğretmenlerin statüsünü iyileştirmenin önündeki engellerden biri, maaşların düşüklüğüdür. Bu, öğretmen maaşlarının memuriyetteki kademe tarafından belirlenmesi ve ücretlerin genel düşüklüğünden etkilenmektedir. Temmuz 2001 itibarıyla bir öğretmenin maaşı, 170 milyon TL ile 397 milyon TL (122 dolar-283 dolar) arasında değişiyordu.⁵⁰ Pek çok yerde yoksulluk sınırının altında olan rakamlardır bunlar. Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Raportöre Ankara’da bir öğretmen maaşının 500 milyon TL civarında olduğunu belirtmiştir. Oysa gazetelere göre yoksulluk sınırı, dört kişilik bir aile için 935 milyon TL’dir.⁵¹

37. Bir meslek olarak öğretmenliğin böylesine düşük maaşlar nedeniyle çekici olmaması, öğretmenlik mesleğine ilişkin olarak kriz sonrası bir stratejinin oluşturulmasına henüz yol açmamıştır. Özel Raportör, bu durum karşısında büyük bir şaşkınlığa kapılmıştır. Öğretmenliğin, üniversite mezunlarının arzuladıkları ancak elde etmeyi başaramadıkları mesleklere geçici ve düşük ücretli bir alternatif olarak ya da eşlerden birinin aile bütçesine katkı yapan mesleği olarak muamele görmesi, bütün Hükümetlerin ülkelerinin genç kuşaklar için ve anne-babaların çocukları için istedikleri öğretim kalitesi ve adanmışlığı açısından gerekli temelleri sağlayamaz. Bu meseleler nedeniyle, öğretmenlerin kendilerinin seslerini dinlemek, sürdürülebilir bir strateji açısından hayati bir rol oynayacaktır.

38. 1997 yılı itibarıyla, öğretmenlere, sendika kurma ve sendikalara üye olma hakkı tanınmıştır. Fakat bu özgürlük, bütün memurlara ve kamu görevlilerine getirilen kısıtlamalarla sınırlanmış, grev ve toplu sözleşme hakları tanınmamıştır. 1997 yılında yapılan değişiklik, pek çok davanın uluslararası yargı yerlerine, özellikle ILO kurullarına götürülmesi sayesinde sağlanmıştır. Nitekim Türkiye’de sendika özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar, son 20 yılda 18 kez ILO gündemine gelmiştir. Öğretmenlerin sendika kurma haklarının inkâr edilmesi ve sendikacılara karşı cezai müeyyideler, emsal teşkil eden kararlara yol açmış, ancak bunlar Türkiye Hükümeti tarafından henüz uygulanmamıştır.⁵² Ayrıca, Türkiye yasaları henüz uluslararası insan hakları yükümlülüklerine uyarlanmamıştır; öğretmenler ve diğer kamu görevlileri, henüz grev ve toplu sözleşme hakkına sahip değildir. Özel Raportör, ILO ile işbirliği çerçevesinde bu alandaki gelişmeleri takip edecektir; Türkiye yasalarının uluslararası insan hakları yükümlülüklerine uyarlanması sürecinde – ki Temmuz 2001’de çıkarılan yasalar bu açıdan önemli bir adım teşkil etmektedir – yakın gelecekte daha ileri adımların atılmasını umut etmektedir.

III. ÖĞRENİME ERİŞİMDE AYRIMCILIĞIN ORTADAN KALDIRILMASI

39. Özel Raportör, ayrımcılık gözetmeme ilkesini, insan hakları ve öğretime ilişkin yasaların temel direği olarak görmektedir. Bu ilke, kalkınma stratejilerine de dahil edilmelidir. Türkiye

⁵⁰ Özel Raportör, bu rakamları sağlayan Eğitim-Sen’e minnettardır.

⁵¹ Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Türk-İş tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçları, dört kişilik bir ailenin asgari beslenme giderlerinin aylık 307 milyon TL olarak gerçekleştiğini ortaya çıkararak, kentlerde yaşayan ücretli yoksulların durumuna dikkat çekti. Araştırmaya göre yoksullar, kırık kabuklu yumurta ya da et yerine kemik alma gibi alternatiflere başvurmak zorundaydı. (“Minimum wage earners find a way”, *Turkish News*, 5 Şubat 2002.)

⁵² Öğretmen sendikaları, ILO’da iki önemli başarı kazandı. *EGİT-SEN v. Türkiye* davasında (Dava No. 1577, Rapor No. 279), Örgütlenme Özgürlüğü Komitesi, kamu sektöründe ya da özel sektörde öğretmenlerin sendikal özgürlüklerden yararlanması gerektiğine karar verdi. Benzer bir davada, (*EGİT-İŞ v. Turkey*, Dava No. 1583, Rapor No. 281), Komite, Türkiye Hükümetine yaptığı yasaları ve mevzuatı örgütlenme özgürlüğünü koruma ilkesiyle uyumlu hale getirme çağrısını yeniledi. Grev hakkına ilişkin olarak ise, CEACR 2001 Raporunda yerleşik yorumunu tekrarlayarak, grev hakkına getirilen kısıtlamaların sadece temel hizmetler (öğretmenliği içermez) ve Devlet adına yetki kullanan memurlar için ve ayrıca yoğun ulusal kriz dönemlerinde geçerli olabileceğini belirtti.

Anayasası, bazı temellerde ayrımcılığı yasaklamakta ama başka alanlarda ayrımcılığı yasaklamamaktadır. Cinsiyet ya da dil temeline dayalı olarak ayrıcalıkların tanınmasını engelleyen hüküm, bunun ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına engel teşkil edeceği şeklinde yorumlanmaktadır. Sadece ayrımcılığın yasaklanması, tarihsel eşitsizlik mirasını ortadan kaldıramaz; toplumsal cinsiyet eşitsizliği bunun önde gelen bir örneğidir. Belki de, Özel Raportörün yukarıda da belirtmiş olduğu gibi, uluslararası insan hakları hukukunu doğrudan iç hukukta uygulanır hale getirmek, değişim sürecini hızlandıracak ve basitleştirecektir. Bunun yanı sıra, mevcut istatistikler, yasaklanmış olan etnik köken, din ya da dil gibi bütün ayrımcılık gerekçelerine ilişkin olarak ayrımcılığın doğası ve kapsamına ilişkin bilgi vermemektedir. Bu nedenle, öğrenim hakkının ayrımsız herkes için sağlanması için hak temelli bir anlayışla istatistiklerin oluşturulması gereklidir.

A. Ayrımcılığın ortadan kaldırılmasının önkoşulları

40. Türkiye'nin Çocuk Hakları Sözleşmesine dair ilk raporunun açılış cümlesi, Türkiye'nin "aynı zamanda bir Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu, Akdeniz ve Karadeniz ülkesi" olduğunu vurgular.⁵³ Bu coğrafi konum, Türkiye nüfusunun çeşitliliğine katkı yapmıştır ve hâlâ da yapmaktadır. Muhtemelen bu çeşitliliğe karşılık olarak tekçil ve merkezi bir devlet yapısı oluşturulmuş ve homojen bir yurttaşlık öngörülmüştür. Biçimsel olarak eşitlik sağlanmış olmakla birlikte, ırksal, etnik, dinsel ya da dilsel çeşitlilik tanınmamaktadır. Ulusun tek kültürlü bir bütün olarak tanımlanması, hâlâ çok kültürlülük gibi terimlere başvurulmasını engellemektedir.

41. Türklüğün farklı şekillerde algılanması söz konusudur, ki bu algılamalar eğitim ve öğretimi de kaçınılmaz olarak etkilemektedir. Bu algılamaların bir vechesi, halk arasında din, dil ya da etnik kimlik gibi "farklılıklara işaret edilmesini" suç haline getirmektedir.⁵⁴ Din ve dil, en tartışmalı alanlardır. İnsanlar kolaylıkla iki dilli olabilir ve iki dillilik öğrenme yeteneğini geliştirdiğinden, öğrenimde muazzam bir avantaj sağlar. Kimse iki dinli olamaz ve din, gerçekten de birleştirici olmaktan ziyade ayrıştırıcı bir etki oluşturur. Bu nedenle uluslararası insan hakları hukuku, din özgürlüğü konusunda ayrıntılı güvenceler getirmektedir.

B. Hak temelli istatistiklerin oluşturulması ihtiyacı

42. Herkes İçin Eğitim (EFA) 2000 Değerlendirme Raporu, net okula kaydolma oranının toplam okul çağındaki çocuk sayısının yüzde 87.5'i olarak belirlemiştir (erkek çocuklarında yüzde 92.6, kız çocuklarında yüzde 82.3). Zorunlu öğretim süresinin 1997 yılında 8 yıla çıkarılmasının ardından, daha önce yüzde 99,8 olan okula kayıt olma oranında düşüş görülmüştür.⁵⁵ Milli Eğitim Bakanlığı, 2000-2001 öğretim yılında ilkokulda kayıt yaptıрма oranının yüzde 97.6, orta

⁵³ Çocuk Hakları Komitesi, Türkiye İlk Raporu (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, paragraf 1.

⁵⁴ Eski Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, eğitim ve öğretim kurumlarında başörtüsü kullanılması yasağına ya da resmi dil olan Türkçe dışındaki dillerde eğitim ve öğretim yapılması taleplerine ilişkin davalarda sık sık "farklılıklara işaret etme" terimini kullanıyordu. Farklılıkların nefrete dönüşebileceği görüşü, çoğul yapıya uygun politikaların geliştirilmesini engellemiştir.

⁵⁵ UNESCO, Herkes İçin Eğitim, 2000 Değerlendirmesi: Türkiye Raporu, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1999, www2.unesco.org/wef/countryreports/turkey.

öğretimde ise yüzde 59.4 olarak gerçekleştiğini bildirmiştir.⁵⁶ Bu kayıt yaptıırma oranları, okul yılının başlangıcına aittir. Okula devamlılık konusundaki veriler ise, 6-11 yaşındaki çocuklarda devamlılığın yüzde 91.7, 12-14 yaş grubunda yüzde 80.6 ve 15-17 yaş grubunda yüzde 51 olduğunu gösteriyor. Bütün yaş gruplarında bu oranlar kız çocukları için daha düşüktür.⁵⁷ Özel Raportöre göre, okula devamlılık ve öğrenimi tamamlama konusunda veriler sistematik olarak toplanmalı ve yayınlanmalıdır.

43. Her yerde olduğu gibi Türkiye’de de resmen rapor edilen okula kayıt istatistikleri okula kayıt yaptıran çocukların sayısını vermekte, ancak okulda olması gerektiği halde olmayan çocukların durumu konusunda sessiz kalmaktadır. Türkiye’nin Çocuk Hakları Sözleşmesi mekanizmasına sunduğu ilk rapor, “henüz bir kimlik belgesi olmayan ve nüfusa kaydı yapılmamış bulunan çocukların var olduğunu” kabul ediyor.⁵⁸ Sadece 1998 yılında, yeni doğanların yüzde 37’si ve 4 yaşına kadar çocukların yüzde 22’si doğumlarının ardından nüfus kütüklerine kayıt olmamıştı.⁵⁹ BM Ortak Ülke Değerlendirme Raporu, eksiklerin altını çizmiştir:

“Kesin, sürekli ve ayrıntılı bilgiler, yasaların ve politikaların başarılı bir şekilde uygulanması için gereklidir. Fakat Türkiye, belirli alanlarda güvenilir bilgiden yoksundur. Her şeyden önce, doğumda nüfusa kayıt yaptıırma sisteminin mevcut durumu nedeniyle, yıllık doğum sayısı bilinmemektedir. Engelli çocukların kayıt edilmesine ilişkin bir sistem de yoktur...”⁶⁰

44. Bütün çocukların nüfusa kaydolması, sıklıkla “ilk hak” olarak da anılır. Bu işlemin bütün çocuklar için yapılması, zorunlu öğretimin bütün çocukları kapsamasının denetim altında tutulabilmesi için önkoşuldur. Varlıkları yasal ve istatistikî açıdan onaylanmayan çocukların haklarından mahrum kalması muhtemeldir. Dahası, her çocuğun özgün durumu, çocuğun eğitim ve öğrenim hakkından yararlanması için özellikle önemlidir ve bu da kayıt altına alınmalıdır. Bu özel durumlardan bazıları, örneğin engellilik, çocuğun okula erişim ya da başarılı bir şekilde öğrenim görme olanağını ortadan kaldırabilir. Başka özgün durumlar ise, örneğin din ya da dil, çocuğun en üstün çıkarı gözetilerek hesaba katılmalıdır. Özel Raportör, eğitim ve öğrenim hakkının gerçekleşmesi için, çocuğun mevcut eğitim ve öğretim olanaklarına uyum sağlamaya zorlanmasındansa, eğitim ve öğretimin her çocuğun durumuna uyarlanması gerektiğini tutarlı olarak belirtmiştir.⁶¹ Eğitim ve öğretimin çocuğa uyarlanması, ayrımcılık gözetmeme ilkesinin gerçekliğe tercüme edilmesini gerektirir. Dolayısıyla, ayrımcılığın ortadan kaldırılması nihai amacına varmak için atılması gereken ilk adım, ayrımcı uygulamaların tespit edilmesidir. Her ne kadar Milli Eğitim Bakanlığı Özel Raportöre Türkiye’de ayrımcılık olmadığı konusunda teminat vermiş olsa da, nicel ve nitel verilerin mevcut olmaması, ayrımcılığın ortaya konması ve ortadan kaldırılması sürecinin henüz başlamadığına işaret ediyor olabilir.

45. 1982 Anayasası, “dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ya da benzer durumlara dayalı” ayrımcılık olmaksızın her vatandaşın kanun önünde eşit olduğu ilkesine yer vermektedir. Bir dizi anayasal değişikliğin ardından hâlâ resmen kabul görmemiş olan ayrımcılık temelleri – örneğin engellilik ya da etnik köken veya azınlık statüsü gibi – söz

⁵⁶ Milli Eğitim Bakanlığı - “2001 Yılıının Başında Milli Eğitim”, Ankara, Aralık 2000, mim., s. 107.

⁵⁷ ILO/Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye’de Çocuk İşçiliği 1999*, Ankara, Aralık 2001, s. 37.

⁵⁸ Çocuk Hakları Komitesi, Türkiye İlk Raporu (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, paragraf 199.

⁵⁹ *Turkey Demographic and Health Survey 1998*, Institute of Population Studies, Hacettepe Üniversitesi, 1999.

⁶⁰ Birleşmiş Milletler Ülke Ekibi, *Common Country Assessment (CCA)*, Ankara, Aralık 2000, s. 68.

⁶¹ Annual report of the Special Rapporteur on the right to education, Katarina Tomaševski, E/CN.4/2001/52, paragraf. 75-77.

konusudur. Anayasa, engellilik konusunda, “özel eğitime ihtiyacı olanlara... topluma yararlı hale gelmeleri amacıyla” rehabilitasyon sağlanacağı hükmüne de yer vermektedir. 1983 yılında özel eğitim ve öğretim ihtiyacı olan çocuklarla ilgili yasa çıkarılmış, bu yasa 1997 yılında değiştirilmiştir. Türkiye’nin Çocuk Hakları Sözleşmesinin uygulanmasına dair ilk raporu, “hizmetlerin sistematik ya da yeterli olmadığını” kaydetmekte, ayrımcılığın giderilmesi için henüz bir yasal düzenleme yapılmamış olduğunu eklemektedir.⁶² Engelli çocuklar, ait oldukları yaş grubunun yüzde 12’sini oluşturuyor olmalıdır. Fakat eğitim ve öğretime dair istatistikler, özel ya da normal okullara devam eden çocukların oranının yüzde 0.3 olduğunu belirtmektedir.⁶³

46. Resmen yasaklanmış ayrımcılığın gerekçelerine ilişkin olarak bile, bu yasağın pratikte uygulanıp uygulanmadığını ayırsamak, nicel ve nitel veri yokluğu nedeniyle mümkün değildir. Dolayısıyla Özel Raportör, hak temelinde geliştirilmiş istatistiklerin oluşturulmasına öncelik verilmesini tavsiye etmektedir. Ulusal Program, “Türkiye mevzuatında özel olarak istatistiklere ilişkin hiçbir hüküm olmadığını” kabul etmektedir.⁶⁴ Hak temelli istatistiklerin geliştirilmesi, insan hakları yükümlülüklerinin göstergelere tercüme edilmesi yolunda ilk adımı oluşturabilir.

C. Kız çocukları ve kadınlar

47. Toplumsal cinsiyet alanındaki durum, ayrımcılığı yasaklamaktan tasfiye etmeye geçiş yapma ihtiyacını canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özel Raportör, kız çocukları ve kadınlara karşı ayrımcılığın Türkiye’de yasak olduğunu defalarca işitmiştir. Ayrımcılığın sadece yasak olmasının, hükümetin insan hakları yükümlülüklerine tam olarak uymasıyla denk tutulduğu sıklıkla görülmektedir. Kişilere başka gerekçelerin yanı sıra cinsiyet temelinde ayrıcalık bahşedilmesinin yasaklanması, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması için gerekli önlemlerin alınmasına da engel oluşturmaktadır. Bu durum, ayrımcılık yasağı ile ayrımcılığın tasfiyesi arasındaki farkı açıklığa kavuşturabilmek için, en dar anlamıyla insan hakları eğitiminin gerekliliğine işaret etmektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Yardım Çerçevesi (UNDAF), 2001-2005 programında bu konuda öncülük yapmıştır. UNDAF, toplumsal cinsiyet ayrımcılığının yapısını şu şekilde özetler:

“Türk kadınları, yasal haklarına rağmen, siyasal katılım alanında, özellikle karar oluşturucu konumlara erişim konusunda erkeklerle fiilen eşitliğe kavuşamamıştır. Sermaye yatırımları dâhil olmak üzere ekonomik kaynaklara erişim açısından da durum aynıdır. Bu, özellikle kırsal bölgelerde böyledir. Hem ekonomik etkenler hem de sosyo-kültürel yapı, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliği desteklemekte ve arttırmaktadır.”⁶⁵

48. Özel Raportöre göre, yasalardaki ve yazılı olmayan yasalardaki toplumsal cinsiyet ayrımcılığının pek çok veçhesini tasfiye etmek, öncelikli bir mesele teşkil etmelidir. Anayasa kadınları, çocuklar ve engellilerle birlikte “çalışma koşulları açısından özel hükümlerle korunması gereken” bir grup olarak sınıflandırmaktadır. Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık, Türkiye’nin Çocuk Hakları Sözleşmesine ilişkin ilk raporunda da görülmektedir. Evlilik dışı

⁶² Çocuk Hakları Komitesi, Türkiye İlk Raporu (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, paragraf 322.

⁶³ Hancıoğlu, A. vd., *The State of Children and Women in Turkey: Perspectives in the Context of the CRC and CEDAW*, UNICEF, Ankara, Haziran 2000, s. 57.

⁶⁴ Turkish National Programme for the Adoption of the Acquis, europa.eu.int/comm/enlargement/turkey.

⁶⁵ *The United Nations Development Assistance Framework 2001-2005: Turkey*, Ankara, 2000, s. 28.

çocuklarını öldüren kadınlar için öngörülen hapis cezasına (dört yıldan sekiz yıla kadar) ilişkin bölümde, bu cezanın arttırılması ihtiyacı belirtilmektedir.⁶⁶ Evlilik dışı doğan çocuklar babalarının soyadını alamamakta ve sadece annelerine ve onun ailesine karşı yasal haklar kazanabilmektedir. Açıkça ayrımcı olan bu yasanın değişmesi yolunda bir işaret yoktur.

49. Evlilik yaşı, yakın zamanlarda hem erkekler hem de kadınlar için 17'ye çıkarılmıştır. Bu yasal değişikliğin etkin bir şekilde uygulanması, yasanın pratikte uygulanmasına ilişkin bilgi yokluğunun giderilmesini gerektirir. 14 yaşında ya da daha erken yaşlarda evlendirilen kız çocukları konusunda, bu uygulama yasaklanmış olsa da, pek bilgi yoktur. Kısmi araştırmalar, çocukların yaklaşık yüzde 15'ini çocuk yaştaki annelerin doğurduğunu göstermektedir. Bu, bölgeler arasında, hatta büyük şehirler içinde değişiklik gösteren bir sorundur. Çocukların rızası olmadan ayarlanmış evlilikler, hâlâ yaygın olabilir (1993 yılındaki evliliklerin yüzde 67.8'i bu türdendir).⁶⁷ Öyle görünüyor ki, ailelerin istekleri, çocukların hayatlarını şekillendirmeye devam etmekte, ailelerinden izin alamayan çocuklar okula devam edememektedir.⁶⁸

50. Sağlık Bakanı Osman Durmuş, Ağustos 2001'de hemşirelik okullarındaki kız çocuklarına bekâret testi yapılmasını emretmiştir.⁶⁹ Öyle görünüyor ki, cinsel ilişki, okuldan atılmayı gerektiren bir disiplin suçu olarak görülmektedir. Böyle bir suçlamayla karşılaşan öğrenci için mevcut savunma olanağı, bekâret testini kabul etmektir.⁷⁰ Türkiye Ceza Kanunu, cinsel saldırı suçlarında kurbanın bekâretine dayalı olarak bir ayırım yapmaktadır. "Bekâretin bozulması", saldırı sırasında bakire olmayan bir kadın ya da kız çocuğuna tecavüz etmekten daha ağır bir suçtur. Dahası, tecavüz, kurbanın kendisine değil, genel ahlaka ve aile düzenine karşı bir suç teşkil etmektedir.

51. Bu tür ayrımcı yasa ve uygulamalar, sektörler arası anahtar bir mesele olarak toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliğe öncelik verilmesi ihtiyacının altını çizmektedir. Bu mesele, yasal ve ekonomik reformun yanı sıra kamu eğitimi yoluyla da ele alınmalıdır. Türkiye'nin Avrupa Birliği hukukuna uyum sağlaması, çalışma hayatına dair konularda (örneğin annelik izni ya da sosyal güvenlik işlemlerinde eşitlik) ilerleme sağlanmasını gerektirecektir.⁷¹ Fakat bu düzenlemeler, resmen istihdam edilen azınlık bir kadın grubuna yarar sağlayacak, büyük bir çoğunluğu toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığa tabi olarak bırakacaktır. Bu sorunun ele alınması gerekmektedir. Özel Raportörün daha önce de belirtmiş olduğu gibi, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığın pek çok veçhesi öncelikli olarak ele alınmalıdır.

IV. ÖĞRENİMİN KABUL EDİLEBİLİRLİĞİ İÇİN GÜVENCELER

⁶⁶ Çocuk Hakları Komitesi, Türkiye İlk Raporu (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, paragraf 186.

⁶⁷ Türkiye'nin Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Bütün Biçimlerinin Tasfiyesi Sözleşmesine ilişkin olarak sunduğu birleştirilmiş ikinci ve üçüncü raporda, "Türkiye nüfusunun yüzde doksan dokuzu Müslümandır" ifadesine yer verilmiştir, CEDAW/C/TUR/2-3, 6 Eylül 1996, s. 126.

⁶⁸ Dayıoğlu, M., Analyses of the 1994 Child Labour Force Survey results in Turkey, ILO/IPEC, www.ilo.org.

⁶⁹ Resmi Gazete, 13 Temmuz 2001.

⁷⁰ Shelley, J., Turkish envoy denounces virginity tests, *European Voice*, 2 Ağustos - 5 Eylül 2001.

⁷¹ Türkiye, Avrupa Müktesebatının benimsenmesine ilişkin Ulusal Programında, ücretli annelik izni ve babalık izni, "aile reisi" teriminden ve yasal sonuçlarından vazgeçilmesi, kadınlar için eşit sosyal güvenlik hakları ve cinsiyet ayrımcılığı davalarında ispat yükünün işverene geçmesi konusunda yasal reform yapmayı taahhüt etmiştir. Turkish National Programme for the Adoption of the Acquis, europa.eu.int/comm/enlargement/turkey.

52. Eğitim ve öğretimin kabul edilebilir olması meselesi, Özel Raportörün dikkatine sunulan en tartışmalı sorunlardan birini oluşturmaktadır. Eğitim ve öğretimin uluslararası insan hakları standartlarına uygun hale getirilmesi, anayasal ve yasal çerçevenin dikkatle incelenmesini gerektirir. Bu çerçevenin bazı yönleri 1924-1934 döneminde çizilmiştir.⁷² Bu, uluslararası insan hakları hukukunun gelişmesinden hayli uzun bir zaman öncedir.

A. Ulusal güvenlik ve insan hakları kaygılarını dengelemek

53. Askeriyenin önemi, Ankara’da gözle görünür şekilde hissedilmektedir. Bir tepeyi baştanbaşa geçen İnönü Bulvarı, Türkiye Millet Meclisinde başlayarak Anıtkabir’de biter. Bu iki nokta arasında sayısız askeri bina vardır. Özel Raportöre pek çok defa, bütün kamuoyu yoklamalarının, askeriye’nin ülkedeki en saygın kuruluş olduğunu gösterdiği ifade edilmiştir.

54. Sivil otoritenin bütün askeri yapılar üzerinde tam denetimi olduğu varsayımı, insan hakları güvencelerinin temel dayanağı olarak görülür. Fakat bugünün Türkiye’si, alabildiğine merkezi (ve yakın zamana kadar askeri) bir Devlet yapısına sahiptir. Modern Türkiye’nin babası olarak görülen Kemal Atatürk ve haleflerinden pek çoğu askerdir. 1960-61, 1971-73 ve 1980-83 dönemlerindeki askeri yönetim ve 1997 yılındaki “yumuşak darbe”, silahlı kuvvetlerin ülkedeki statüsünü pekiştirmiştir.⁷³ Ordu, Milli Güvenlik Kurulunda temsil edilmektedir.⁷⁴ Bu kurulun yetki alanı, eğitim ve öğretimle ilgili konuları da kapsamakta, yabancı dillerde öğretim ve yabancı dil eğitiminin yanı sıra zorunlu öğretim alanlarını da derinden etkilemektedir. Kurulun görüşleri resmen bağlayıcı olmayabilir, ancak hükümet politika ve uygulamalarındaki etkisi aşikârdır.

55. 1998 yılında Anayasa Mahkemesinin önüne gelen Refah Partisinin kapatılmasıyla ilgili dava, bu konuda iyi bir örnek teşkil eder. Cumhuriyet Başsavcısı, iddianamesinde, Refah Partisinin Milli Güvenlik Kurulunun imam-hatip okullarının kapatılmasına dair bir kararına muhalefet etmesini vurgulamıştır. Savunma avukatları ise, Milli Güvenlik Kurulu kararlarının bağlayıcı olmadığını belirtmiştir.⁷⁵ Milli Güvenlik Kurulunun söz konusu kararı hükümet politikası haline geldiğinden, savunma avukatlarının görüşü bir ağırlık taşımadı. Refah Partisi kapatıldı, imam-hatip okulları ise sayıca sınırlandırıldı.⁷⁶

⁷² Anayasa 174. Maddesi, “Anayasanın hiçbir hükmü, (...) inkılâp kanunlarının (...) Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz” demektedir. Devrim Yasaları olarak bilinen yasalar arasında özellikle 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve 1934 tarihli Bazı Kıyafetlerin Kullanılmasının Yasaklanması Kanunu vardır.

⁷³ Stephen Kinzer, “yumuşak darbe” (İslamcı olarak nitelenen Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan liderliğindeki hükümetin ansızın iktidardan düşürülmesi) terimini, ordunun “siyasal iktidarın nihai kaynağı” olmasının altını çizerek açıklamıştı (Kinzer, S., *Crescent and Star: Turkey between Two Worlds*, Farrar, Strauss ve Giroux, 2002).

⁷⁴ Anayasanın “Geçici Maddeler” olarak nitelenen son kısmı, Milli Güvenlik Konseyinin 12 Eylül 1980’de iktidara gelmesini vurgulayarak evrimini açıklar ve sivil hükümetin yeniden kurulmasının ardından Konseyin görevleri arasında “gençliğin eğitimi ve diyanet işleri”ni vurgular.

⁷⁵ 16 Ocak 1998 tarihli Karar, E. 1997/1 K. 1998/1.

⁷⁶ Edward McBride’a göre, “eğitim ve öğretim sistemi, yaygın ve başarılı İslami okullara yönelik kısıtlamalardan dolayı fazladan bir yük altına girmiştir. Pek çok Türk, çocuklarını bu okullara güçlü inançları olmasından dolayı değil, fazladan eğitim ve disiplin alabilmeleri için göndermeyi tercih ediyordu. Devlet okullarının kalitesini yükseltmek yerine, Hükümet basitçe daha genç yaşta öğrencilere bu okulların kapısını kapattı”. “Atatürk’s long shadow: A survey of Turkey”, *The Economist*, 10 Haziran 2000.

56. 1997 yılında zorunlu öğretimin beş yıldan sekiz yıla çıkarılması, bütün çocuklar için öğretimin düzeyini yükseltme amacı nedeniyle övgüyle karşılanmış, aynı zamanda dini öğretim yerine laik öğretimin güçlendirilmesi açısından da dikkate alınmıştır. Televizyon muhabiri Ferhat Boratav, bu gelişmenin Milli Güvenlik Kurulundan kaynaklandığını, “İslamcılara karşı temel bir tedbir” olarak tasarlandığını belirtmiştir.⁷⁷ Böylece çocuklar, 15 yaşına kadar kamusal laik okullarda öğrenim görecektir. Heinz Kramer, “kesintisiz sekiz yıllık öğretimin yasalaştırılmasının, dini ortaokulları ortadan kaldırmayı amaçladığı” sonucuna varmıştır.⁷⁸

B. Başörtüsü yasağının toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcı etkileri

57. Bir yandan Hükümetin laikliğe bağlı olması, bir yandan da araştırmaların Türkiye’nin büyük bir çoğunluğunun kendini Müslüman olarak gördüğünü ortaya koyması, Türkiye’nin iki yüzünü ortaya koymaktadır.⁷⁹ Eğitim ve öğretimde laikliğe bağlılık, başörtüsü yasağını getirmiştir, bu yasağın ihlal edilmesi, öğrenime erişim olanağından yoksun kalma ya da okuldan atılma sonucunu doğurmaktadır. Türkiye Anayasa Mahkemesi, 1998 yılında, başörtüsü yasağının sürmesi gerektiğine, çünkü bunun “kimin hangi dine mensup olduğunu göstererek kamu güvenliğine ve ulusun birliğine zarar verebileceğine” karar vermiştir.⁸⁰ Eski Milli Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel, kız çocuklarının ve kadınların başörtüsü nedeniyle okuldan atmasına karşı çıkması nedeniyle hapis cezasına çarptırılmıştır.⁸¹ 1998 ve 1999 yıllarında başörtüsü takan ya da takanları destekleyenler kitlesel olarak okullardan atılmıştır;⁸² bu uygulama, yaklaşık 30,000 öğrenci ve öğretmeni etkiledi.⁸³ Özel Raportörün dikkatine, sayısız yeni örnek getirilmiştir. Özel Raportör, bu tartışmada insan hakları bakışının temel bir meselesinin, yani başörtüsü yasağının kız çocukları ve kadınlar üzerindeki etkisine dair kaygının gündeme gelmemesinden kaygılanmaktadır.

58. ILO başörtüsüyle ilgili kısıtlamaları ve okuldan atma uygulamalarını, kadının ve kız çocuğunun eğitim ve öğretime eşitsiz erişim olanaklarıyla ilişkilendirmiş ve Türkiye Hükümetinden, bu tür kısıtlamaların Müslüman kadınların eğitim ve öğretim olanaklarına erişim hakkını etkilememesi açısından ne tür önlemler aldığını sormuştur:

“Başörtüsü yasağının potansiyel ayrımcı etkileri, Türkiye’de kadınların öğrenim düzeyinin düşük olduğu konusunda Hükümetin verdiği bilginin (iş arayan her iki

⁷⁷ Kristiansen, W., “Between the generals and the Islamists: Secular Turks in search of reform”, Le Monde diplomatique, Şubat 1999.

⁷⁸ Kramer, H., *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States*, Brookings Institution Press, Washington D.C., 2000, s. 30.

⁷⁹ Türkiye’nin Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Bütün Biçimlerinin Tasfiyesi Sözleşmesine ilişkin olarak sunduğu birleştirilmiş ikinci ve üçüncü raporda, “Türkiye nüfusunun yüzde doksan dokuzu Müslümandır” ifadesine yer verilmiştir, CEDAW/C/TUR/2-3, 6 Eylül 1996, s. 2.

⁸⁰ BM İnsan Hakları Komisyonu Din ya da İnanca Dayalı Tahammülsüzlük ve Ayrımcılık Özel Raportörünün Ara Raporu: Türkiye Ziyareti, , A/55/280/Add.1.

⁸¹ Human Rights Watch, *2001 World Report*, New York, Aralık 2000, s. 326.

⁸² Education International, *2001 Barometer on Human and Trade Union Rights in the Education Sector*, Brussels, Mayıs 2001, s. 213.

⁸³ “Atatürk’s long shadow”: A survey of Turkey, *The Economist*, 10 Haziran 2000.

kadınlardan biri, sadece ilköğrenim görmüştür) ışığında özgül bir önem kazanmaktadır. Aynı zamanda kadınlar, işgücüne de düşük düzeyde katılmaktadır.”⁸⁴

59. Kadınlar arasında okur-yazar olmama oranının erkekler arasındaki orandan dört kat fazla olduğu düşünülürse, eğitim ve öğretimde başarı eşitsizliği, ILO tarafından başörtüsü yasağının ayrımcı etkilerini ölçmekte bir ölçüt olarak benimsenmiştir. 1999 yılında erkeklerin işgücüne katılımı yüzde 68,3 düzeyinde gerçekleşirken, kadınlar açısından bu oran 29,7’dir. 1997 yılında, 7-13 yaş grubunda kız çocuklarının yüzde 32’si okula kayıt yaptırmamıştır, erkek çocuklarında ise bu oran yüzde 17’dir.⁸⁵ Gerçekten de, Özel Raportörün pek çok defa belirtmiş olduğu gibi, eğitim ve öğretimin çarpan etkileri vardır: etkin bir şekilde güvence altına alındığında diğer hak ve özgürlükleri de geliştirir; önlediği ya da kısıtlandığı zaman ise, bütün hakları – özellikle istihdam ve kendi adına çalışma ile ilgili hakları – tehlikeye sokar.

C. Dil meselelerini çevreleyen tartışmalar için insan hakları çerçevesi

60. Dil meselelerini insan hakları açısından tartışmanın önündeki büyük bir engel, belirli siyasal gündemlerden otomatik olarak çıkarsanan etiketlerdir. Böylece, anadilinde eğitim ve öğretimi savunmak, kaçınılmaz olarak Kürt yanlısı olarak algılanmaya sebep olmaktadır. Oysa Türkiye’den otuzdan fazla dil konuşulmaktadır. Kürtlerle ilgili epeyce bir kamusal ilginin olması, uluslararası dikkatleri de bu yöne yöneltmiştir. Örneğin, Romanlar konusunda akıl almaz bir sessizlik hüküm sürmektedir. Bunun bir istisnası, “göçebe Çingeneler” konusundaki aşağılayıcı göndermelerin okul kitaplarından çıkartılması gündeme geldiğinde vuku bulmuştur.⁸⁶ Ayrıca, anadilinde eğitim ve öğretimin zikredilmesi, ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit eden bir eylem olarak görülmektedir. Bu da, meseleyi eğitim ve öğretimden ulusal güvenlik alanına kaydırmaktadır. Çok dilliliğin bir tehdit olmaktan ziyade bir zenginlik olarak görülmesi, şaşkınlıkla karşılanmaktadır.

1. Anadili ve çocuğun en üstün çıkarı

61. *Türk* terimi, etnik köken, ırk, din ya da dil farkı olmaksızın bütün Türkiye yurttaşlarına gönderme yapar.⁸⁷ Çoğunluğun dili Türkçedir, diğerleri ise Kürtçe, Ermenice, Arapça, Yunanca, Romanca ya da Türkiye’de konuşulan otuz dilden başka bir dilde konuşur. Türkiye’de çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasının önündeki engeller konusundaki bir çalışmada, yeterince Türkçe bilmemenin çocuğun eğitim hakkına engel teşkil ettiği görülüyor:

“Göçmenlerin çocuklarının çoğu, Türkçe ikinci dilleri olduğundan, akıcı bir şekilde Türkçe konuşamıyor. Dolayısıyla bu çocuklar muhtemelen okuma ve yazma

⁸⁴ International Labour Organization, Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations, International Labour Conference, 89th session, 2001, Individual Observations concerning Convention No. 111, Discrimination (Employment and Occupation), 1958: Turkey, Report III (1A), para. 8.

⁸⁵ 1999 Hane Halkı İş Gücü Taraması ve 1998 Türkiye Sağlık ve Demografi Taramasından alınan bu veriler, BM Kalkınma Yardımı Çerçevesi 2001-2005 Programında yer almaktadır (available at www.un.org.tr).

⁸⁶ Avrupa Toplulukları Komisyonu - 2001 Türkiye’nin Katılım Yolunda İlerleme Raporu -2001, Document SEC(2001) 1756 of 13 Kasım 2001, s. 29.

⁸⁷ Anayasa hükmüne göre “Türk Devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür”. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, “*Türk vatandaşlığı* herkesi kapsayıcı bir hukuksal kavramdır” ve “*Türklük* bütün vatandaşları Türk Devletine bağlayan hukuksal bir statüdür” şeklinde açıklamıştır (www.mfa.gov.tr).

alıştırmalarına yetişmek için mücadele edecek, en sonunda sınıfın gerisinde kalacak, öğretmenin gözünden düşecek ve en nihayetinde okuldan ayrılacaktır. Çocuklar, kendileriyle okul deneyimleri ve okuldan ayrılmaları konusunda konuştuğumuzda, bu gözlemi doğruladılar. Bu problemin olası çözümlerinden biri, özellikle anadili Türkçe olmayan göçmen ailelerin yaşadığı mahallelerde okul öncesi sınıfların açılmasıdır.”⁸⁸

62. Bu çalışmanın sonuçlarına bakıldığında, Çocuk Hakları Sözleşmesinin içerdiği bilgeliği daha iyi anlamak mümkündür. Çocuk Hakları Sözleşmesi, anadilinde eğitim ve öğretimi, her çocuk için, eğitim dili ne olursa olsun, eğitim ve öğretim sistemine giriş için en iyi anahtar olarak tanımlamıştır. Yeni eğitim ve öğretim ilkeleri de bu yaklaşımı desteklemektedir. Bu ilkelere göre, “öğrenciler arasındaki farklar hesaba katılacak” ve “nasıl öğrenmek gerektiğini öğrenme” meselesine öncelik verilecektir.⁸⁹ Her çocuğa önce anadilinde eğitim vererek dil engellerini ortadan kaldırmak ve böylece yakın oldukları bir dilde nasıl öğreneceklerini öğretmek, bu yeni eğitim ve öğretim ilkelerinin uygulamaya geçirilmesi anlamına gelebilir.

2. Dil öğretimi ve öğrenimi

63. Türkiye’de tahminen 9 ila 15 milyon Kürt yaşamaktadır. Tahminler farklıdır çünkü Kürtler tanınmamakta ve sayılmamaktadır. Dillerini kullanmalarına karşı kısıtlamalar vardır ve çocuklara Kürtçe isim vermek, bu raporun yazıldığı sırada halen yasaktır. Türkiye Kürtlerinin yaklaşık yarısı, Türkiye’nin güney doğusundaki geleneksel yurtlarında yaşar. Diğerleri ise Türkiye’nin sanayi kentlerine ya da yurtdışına göç etmiştir. Türkiye Hükümetinin temsilcileri, rutin olarak insan hakları sorunlarını “terörizm”e atfetmekte, Kürdistan İşçi Partisini (PKK) suçlayarak Hükümetin tepkisini “terörizm”le mücadele olarak meşru göstermektedir. Abdullah Öcalan’ın gösterişli bir şekilde yakalanması ve ardından yargılanması, “terörizm”in siyasal ve hukuksal dağarcıktan silineceği umudunu yaratmıştı. Fakat 11 Eylül sonrası gelişmeler, bu kelimenin kullanımının yanı sıra terimin, insan hakları inkâr, ihlal ve kısıtlamalarını haklı göstermek için kullanılacağı korkusunu yeniden canlandırmıştır.

64. Kürtler, bir azınlık olarak tanınmamaktadır.⁹⁰ Nitekim resmi söylemde “Kürt” teriminin kullanılması yenidir. Daha önce kullanılan terimler “terörizm”, “ayrılıkçılık”, “Doğu sorunu”, “Güney Doğu Anadolu sorunu” ya da “Güney Doğulu vatandaşlar” şeklinde farklılık gösteriyordu. Böylece Kürtlerden, isimlerini zikretmeden söz ediliyordu. Çocuk Hakları Komitesi, Haziran 2001’de nihai gözlemlerini ifade ederken, “Taraf Devletin Sözleşmenin 17, 29 ve 30. Maddelerine koyduğu çekinceler, özellikle eğitim ve öğretim, ifade özgürlüğü ve her kişinin kendi kültüründen yararlanma ve kendi dilini kullanma haklarına ilişkin olarak, Lozan

⁸⁸ Aksit, B. vd., *Turkey: Working Street Children in Three Metropolitan Cities: A Rapid Assessment*, Investigating the Worst Forms of Child Labour No. 7, IPEC/ILO, Geneva, Kasım 2001, s. 28.

⁸⁹ Milli Eğitim Bakanlığı - “2001 Yılında Başında Milli Eğitim”, Ankara, Aralık 2000, mim., s. 92.

⁹⁰ Türkiye’nin azınlıkları tanıma politikası, 80 yıl sonra hâlâ 1923 Lozan Antlaşmasına dayanmaktadır. Türkiye’nin Çocuk Hakları Komitesine ilk raporunda, Lozan Antlaşmasına göre Türkiye azınlıklarının Yunanlılar, Ermeniler ve Yahudilerle sınırlı olduğu belirtilmiştir. Lozan Antlaşması 38. Maddesinde, “Türkiye’de yerleşik olan herkes kamusal ya da özel alanda olsun, uygulaması kamu düzeni ve iyi ahlaka aykırı olmadığı sürece, her hangi bir akide, din ya da inancı uygulamakta serbesttir” demektedir. Lozan Antlaşmasının 40. Maddesine göre, Müslüman olmayan azınlıklar, masraflarını kendileri karşılamaları koşuluyla, her hangi bir hayır, dinî ya da toplumsal kuruluş, okul ya da eğitim ve öğretim kurumu kurmak ve bu kuruluşlarda kendi dillerini kullanmak ve kendi dinlerini uygulamak açısından eşit haklara sahiptir. Committee on the Rights of the Child, Initial report of Turkey (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, para. 560.

Antlaşması kapsamında azınlık olarak tanınmayan azınlık gruplara mensup çocuklar, özellikle Kürt çocuklar açısından olumsuz etkiler yapabilir” demiştir.⁹¹

65. 1982 Anayasasında eğitim ve öğretim dili de bu şekilde belirlenmiştir: “Hiçbir eğitim veya öğretim kurumunda Türk vatandaşlarına Türkçeden başka hiçbir dil anadili olarak öğretilmeyecektir”. Bu arada yabancı dillerde öğretim ve öğrenim, övgüye değer bir değişim simgesi haline gelmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı, Kasım 2001’de şu açıklamayı yapmıştı: “1997-1998 akademik yılından başlayarak, haftada iki saat yabancı dil eğitimi zorunlu hale getirilmiştir ve temel eğitimin dördüncü ve daha sonraki sınıflarında seçmeli dersler arasında ikinci bir yabancı dil dersi daha eklenmiştir”.⁹²

66. Yabancı dillerde öğretim ve öğrenim konusunda Kürtçe istisna oluşturmaktadır. Özel Raportör, 8 Şubat 2002 tarihinde bir grup üniversite öğrencisiyle görüşmüş; bu öğrenciler, üniversitelerde Kürtçenin seçmeli bir yabancı dil olarak öğretilmesi yönündeki çabalara karşı sürmekte olan baskı kampanyası konusunda kendisine bilgi vermişlerdir. Üniversitelerde haftada üç saat Macarca dersi almak mümkün olmasına rağmen, Kürtçenin de yabancı bir dil olarak ders programına konmasına yönelik dilekçeler, üniversite yöneticileri tarafından reddedilmiştir. Bildirildiği kadarıyla, bu dilekçeler 35 üniversitede 15,000 öğrenci tarafından imzalanmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, üniversite yöneticileri bu öğrencilerin kişisel bilgilerini güvenlik birimlerine ilettiler. Bu da, öğrencilerin “yasadışı bölücü bir örgüte üyelik ya da destek” gerekçesiyle tutuklamalara yol açtı.

67. Yabancı dillerin öğretim ve öğrenimi konusunu akademik kurumların karar mercilerinden (yasadışı örgütlere destek vermekle suçlanan kişileri yargılamakla görevli olan) Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yargı alanına taşımak, çok daha derin bir sorunun altını çizmektedir. Öyle görünüyor ki, eğitim ve öğretimle ulusal güvenlik alanları arasındaki sınırlar geçirgendir ve eğitim-öğretime ait konular, eğitim ve öğretimin temel özelliklerinden ziyade ulusal güvenlik temelleri esasında belirlenmektedir. Kürtçe dışındaki dillerin ulusal güvenlik tehdit algılarını harekete geçirmeyeceği düşünülebilir, ancak bundan emin olmak mümkün değil. Bunun sonucu kişinin risk almamak için kendine sansür koyması ya da dünyanın her yerinde öğrencilerin yaptığı gibi, risk alarak ihlallere uğrama ihtimaliyle karşılaşmaktır.

68. Özel Raportör, Kürtçenin seçmeli bir yabancı dil dersi olarak kabul edilmesini savunan çok sayıda öğrenci ve profesörün kaderleri konusunda kaygılıdır. Hükümetin kendisine, öğrencilerin bu girişimi konusunda gösterdikleri tepkiler konusunda mevcut bütün bilgileri sağlayarak, kaygılarını azaltacağını ummaktadır.

V. ÖĞRENİMİN İNSAN HAKLARI GEREKLERİNE UYARLANMASI

69. Özel Raportör, Yüksek Öğretim Kurulu ile görüşme taleplerinin reddedilmesinden derin üzüntü duymaktadır. Bu kurulla bir toplantı yaparak, Türkiye’de akademik özgürlük açısından insan hakları güvencelerinin getirilmesiyle ilgili olanakları tartışmak istemiştir. İnsan Hakları İzleme Komitesi, eğitim ve öğretime özgü insan hakları sorunlarını vurgulamış, özellikle “1980

⁹¹ Çocuk Hakları Komitesi, Türkiye İlk Raporu (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, paragraf 11.

⁹² Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye’de Yaşam Boyu Öğrenim, Ankara, Ekim 2001, s. 10.

askeri cuntasının bir ürünü olan Yüksek Öğretim Kurulunun akademik özgürlüğü nasıl kısıtladığının” araştırılmasına ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir.⁹³ Gerçekten de, Türkiye Anayasasının 130. Maddesi, üniversitelerin “Devletin denetimi ve gözetimi altında” olduğunu onaylayarak, [akademik araştırma özgürlüğünün] “Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermeyeceğini” belirtir. Özel Raportör, akademik özgürlükle ilgili konuların, Türkiye ziyaretinin takibine ilişkin faaliyetlere dahil olmasını umut etmektedir.

70. Dünyanın her tarafında, eğitim ve öğretimin yönelim ve içeriğinin insan hakları yükümlülüklerine uyum sağlaması süreci ilerlemektedir. Eğitim ve öğretim müfredat ve kitaplarında, insan haklarının ilerleyerek gerçekleşmesinin kanıtlarını görmek mümkündür. Bu alanda yankısını bulan tarihsel miras, insan hakları ölçütleri ışığında gözden geçirilmektedir. Türkiye’de ise, 1920lerde eğitim ve öğretim için atılan temeller, henüz insan hakları açısından incelemeye tabi tutulmamıştır. Bunların eğitim ve öğretimin temelleri olarak korunması onaylanmaktadır. Müfredatın çeşitli kısımlarına insan hakları dersleri eklenmektedir. Özel Raportör, okul ders kitaplarını gözden geçirme yolunda bir dizi girişim ve proje konusunda bilgilendirilmiştir.⁹⁴ Özel Raportör, çabaların tekrarlanması önlemek açısından sürdürülen projelere ilişkin bir tarama yapılmasının yararlı olacağını düşünmektedir. Ayrıca, “insan hakları” konusunda farklı tanımların uygulandığı görülmektedir. Bu açıdan, insan haklarının evrenselliği ve uluslararası insan hakları yükümlülüklerine uyumun özellikle önemli olduğunu belirtmek gerekir.

A. Okul müfredatı ve ders kitapları

71. 1982 Anayasası, eğitim ve öğretimin desteklemesi ve desteklememesi gereken değerlere ilişkin özel hükümler içermektedir. 42. Maddede, eğitim ve öğretimin “Atatürk’ün ilke ve inkılâplarına” uygun olması gerektiği hükmü yer alır. Bu hüküm değiştirilmemiştir. Türkiye’nin Herkes İçin Eğitim 2000 Değerlendirmesi de bu yönelime bağlılığı tekrarlamakta, Milli Eğitim Bakanlığının temel görevinin “Atatürk ilke ve inkılâpları ile Atatürk milliyetçiliğine bağlı vatandaşlar yetiştirmek” olduğunu belirtmektedir. Bu, ilköğretim kurumlarında başlamaktadır. Bu okullarda temel vurgu, “Türkiye, anavatan, Türk milleti ve Atatürk” olmak zorundadır.⁹⁵ Milli Eğitim Bakanlığı, Aralık 2000’de okul ders kitapları konusunda şu bilgileri vermiştir: “Her kademe ve türde eğitim ve öğretim kurumlarımızda yapılacak bütün eğitim-öğretim faaliyetlerinin hazırlanması ve uygulanmasında, Anayasada belirtildiği şekliyle Atatürk Devrimleri ve İlkeleri ile Atatürk Milliyetçiliği, temel olarak alınacaktır. Öz milli ahlakımızın ve kültürümüzün evrensel kültür içersinde yozlaşmadan korunması, geliştirilmesi ve öğretilmesine önem verilmektedir... Anayasada ifade edildiği şekliyle Atatürk milliyetçiliğine karşı siyasi ve ideolojik tahrikler, günlük siyasal meselelere katılım ve bu türden tartışmalara karışmaya asla

⁹³ Human Rights Watch, Türkiye 2001 düzenli raporunun analizi, Aralık 2001, (www.hrw.org).

⁹⁴ Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğünün bir girişimi, ders kitaplarında kadın imajı konusunda çekici bir kitapla sonuçlanmıştır. Diğer bir girişim ise, Türkiye İnsan Hakları Vakfı ile Türkiye Bilimler Akademisinin işbirliğiyle yürütülmektedir. Başka bir girişim ise Türkiye İnsan Hakları Eğitimi Ulusal Komitesi tarafından başlatılmıştır. İstikrar Paketi çerçevesindeki bir girişim ise, komşu ülkelerin ders kitaplarında tarih ve coğrafya konusuna odaklanmaktadır.

⁹⁵ UNESCO, Herkes İçin Eğitim, 2000 Değerlendirmesi: Türkiye Raporu, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1999, www2.unesco.org/wef/countryreports/turkey.

müsaade edilmeyecektir”.⁹⁶ “Evrensel kültür içinde yozlaşmama” gibi bir ifadenin ne anlama gelebileceğini ve bunun insan haklarının evrenselliği ilkesi açısından ne gibi sonuçları olabileceğini anlamak mümkün değildir. “Atatürk milliyetçiliğine karşı siyasi ve ideolojik tahrikler”in yasaklanması da kolayca anlaşılmaya elverişli olmayan bir ifadedir. Fakat bu kısıtlama, tarih ve gelecek konusunda farklı tasarrufların geliştirilmesi özgürlüğünü engellemek için kullanılabilir. Özel Raportör, okul ders kitaplarının içeriğine ilişkin tartışmalarda insan hakları yaklaşımının uygulanması ihtiyacını pek çok kez ifade etmiştir.⁹⁷

72. Türkiye’nin coğrafi konumu, resmen milliyetçilik ve vatanseverlik üzerine kurulu olan müfredatta da yansısını bulmaktadır. Bu müfredatın geri planında, Türkiye’nin dokuz komşusundan yedisiyle sorunlu ilişkilerine dayalı bir tarih yatmaktadır. Türkiye’de tarih, muazzam tartışmalı bir konudur. Türkiye’nin dışında *metz yeghern*, yani 1915-1916 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde en az 1 milyon Ermeninin katledilmesi, BM İnsan Hakları Alt Komisyonuna sunulan bir raporda soykırım olarak tanımlanmıştır.⁹⁸ Daha sonra bazı Hükümetler de yaşananların soykırım boyutuna vardığını ilan etmişlerdir.⁹⁹ Türkiye’de ise bu olay inkâr edilmektedir. Dışarıdan bakanlar için, 90 yıl önce yaşanmış olayların ele alınmasının ulusal güvenliğe tehdit olarak algılanmasını anlamak zordur. Dolayısıyla Özel Raportör, İstikrar paketi çerçevesinde tarih kitaplarının gözden geçirilmesi hakkında işittiklerinden memnuniyet duymuştur.¹⁰⁰

B. Okul dışı öğrenim: Kamusal tartışmanın kısıtlanması

73. Anayasada temel hak ve özgürlüklerin sıralanması, iki dizi sınırlama ve kısıtlama listesinin ardından gelir. Bu sınırlama ve kısıtlamaların ikisi de Ekim 2001’de değiştirilmiştir. Önce hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamalar sıralanmakta,¹⁰¹ ardından bu hakların kötüye kullanılması yasaklanmaktadır.¹⁰² Anayasada tanınan hak ve özgürlüklerin yapısının ve kapsamının

⁹⁶ Milli Eğitim Bakanlığı - “2001 Yılında Başında Milli Eğitim”, Ankara, Aralık 2000, mim., s. 5-6.

⁹⁷ Bkz. E/CN.4/1999/49, para. 72-73; E/CN.4/2001/52, para. 46-47; E/CN.4/2002/60, para. 67-69.

⁹⁸ Alt Komisyona bir rapor sunan Ben Whitaker şöyle demiştir: “Bağımsız yetkililerin ve tanıkların güvenilir tahminlerine göre, en azından 1 milyon Ermeni, belki de Ermeni toplumunun yarısından fazlası, ya öldürülmüş ya da ölüm yürüyüşüne zorlanmıştır. ABD, Alman ve Britanya arşivlerindeki belgeler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda o dönemde görev yapan diplomatlar, Osmanlı müttefiki Alman diplomatları da dâhil olmak üzere, bu tahminleri doğrulamaktadır... Her ne kadar daha sonraki Türk Hükümeti katliamlardan sorumlu görevlilerden bazılarının yargılanmasını sağlamış ve bu yargılamalarda söz konusu kişiler suçlu bulunmuş olsa da, bugün Türk savı, soykırımın hiçbir zaman gerçekleşmediği, sadece çatışmalarda kayıpların ve nüfus dağılımlarının olduğu ve bu sava karşı olan bütün kanıtların düzmece olduğu yönündedir”. Azınlıklara Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu, Bay B. Whitaker tarafından gözden geçirilen ve güncellenen rapor: Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması, E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 Temmuz 1985, para. 22.

⁹⁹ Belçika Senatosu Ermeni soykırımı konulu bir kararı 1998 yılında, Fransa Parlamentosu ise Ocak 2001’de kabul etmiştir. Akçam, T., “Le tabou du génocide arménien hante la société turque”, *Le Monde diplomatique*, juillet 2001.

¹⁰⁰ Bkz. not 93.

¹⁰¹ Daha önceki formülasyon, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasına dair özgül temelleri sıralamıştır. 2001 yılında yapılan değişiklikten sonra bu madde şöyledir: “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlandırılabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz”.

¹⁰² Hak ve özgürlüklerin kötüye kullanımına dair maddenin birinci kısmı, 2001 değişiklik yasasında da değiştirilmeden korunmuştur: “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, Devletin ülkesi ve milletiyle

belirlenebilmesi için, bu karmaşık anayasal tasarımda bütün bu kısıtlama ve sınırlamaların yorum ve uygulamalarını dikkatle incelemek gereklidir. Fazıl Sağlam, Anayasanın özünü şöyle tanımlamıştır:

“1982 Anayasası, temel olarak, kişiye karşı devlete öncelik veren ve özgürlüklere karşı kamu çıkarlarına öncelik veren bir anayasa olarak tasarlanmıştır... 1982 Anayasası, temel hak ve özgürlüklerin güvencelerini, mümkün olan en çok kısıtlama yoluyla güçlü bir Devlet arzusunu karşılama yolunu seçmiştir”.¹⁰³

74. Bu, özellikle Komünist partilerden İslamcı partilere çok farklı partilerin kapatılmasıyla, siyasal örgütlenme özgürlüklerini de etkilemiştir. Gerçekten de, 1983 yılından beri en yılda en az bir parti kapatılmıştır. Kapatılan partilerin toplam sayısı 21’dir. 1980 askeri darbesinin ardından bütün büyük siyasal partilerin kapatılması ve liderlerinin hapsedilmesinden sonra iyi işleyen bir siyasal sistemin gelişmesi mümkün olamazdı.

75. Ayrıca, Türkiye’de, işkencenin önlenmesine odaklanan insan hakları eğitimi programlarının sayısı ile işkenceyi önleme çabalarına getirilen kısıtlamalar arasında da bir uçurum söz konusudur. Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, Türkiye’de işkencenin yaygınlığını ortaya çıkarmaya girişmiştir. Komisyonun (eski) Başkanı Sema Pişkinsüt, pek çok insan hakları savunucusunun yazgısını paylaşmıştır.¹⁰⁴

76. Türkiye İnsan Hakları Vakfı, 1991 yılında yayınlanan ilk yıllık insan hakları raporunda, “insan hakları mücadelesinin sonucunda, gelecekte insan hakları ihlallerini rapor etmeye gerek kalmayacağı umudu”nu ifade etmişti.¹⁰⁵ Daha sonraki gelişmeler, bu umudu boşa çıkarmıştır. Sadece insan hakları örgütlerinin iş yükü artmakla kalmamış, çalışmalarının içeriği sonucunda insan hakları savunucuları da sık sık ihlallere hedef olmuşlardır. BM Zorla Kaybedilenler Çalışma Grubu, Hükümete, insan hakları örgütlerinin faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için yeterli güvencelerin sağlanabilmesi açısından uygun önlemlerin alınması çağrısı yapmıştır.¹⁰⁶

77. Özel Raportör, insan hakları eğitiminin geliştirilmesi ile Türkiye’de insan hakları meselelerinin halledilmesini amaçlayan insan hakları eğitimi çalışmalarına getirilen kısıtlamalar arasındaki çatışmayı şaşkınlıkla karşılamaktadır. Dolayısıyla, insan hakları eğitiminin, Türkiye’deki gerçek durumu yansıtacak şekilde yeniden şekillendirilmesini tavsiye etmektedir.

78. 25 Nisan 2001 tarihinde çıkarılan polisin eğitime dair yasa, insan hakları eğitiminin genişletilmesini öngörüyordu. Uygulama, başka yerlerin yanı sıra Ankara’da başlatıldı. Özel

bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.”.

¹⁰³ Sağlam, F., General framework of the fundamental rights and freedoms under the 1982 Constitution, *Turkish Yearbook of Human Rights*, vol. 14, 1992, s. 3-4.

¹⁰⁴ Sema Pişkinsüt’ün başına gelenler şu şekilde tarif ediliyor: “Ankara Cumhuriyet Başsavcısı, Pişkinsüt’ü işkence suçuna yardım etmekle suçladı. Çünkü hapishanelerde insan hakları ihlalleri konusundaki bir Meclis raporu için mülakat yaptığı binlerce mahpusun ya da işkence yaptığı iddia edilen memurların isimlerini vermeyi kabul etmedi. Geçen kış, Meclis Komisyonunun, jandarmanın bazı üyelerinin güney doğuda uyuşturucu ticareti ve gasp şebekelerine bulaştığını açıklamasından sonra, Komisyon başkanlığından oldu”. “Turkey and corruption: Rotten eggs unbroken”, *The Economist*, 3 Kasım 2001.

¹⁰⁵ Human Rights Foundation of Turkey, *Turkey Human Rights Report 1991: A Survey of Sample Cases*, TİHV Yayınları No. 1, Ankara, Şubat 1992, s. 8.

¹⁰⁶ Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances: Report on the visit to Turkey, E/CN.4/1999/62/Add.2, 28 Aralık 1998, para. 62.

Raportör, bu eğitimin özellikle çocuk haklarıyla ilgili bölümleriyle ve polisin çocuklara yönelik muamelesine yaptığı etkiyle ilgilenmiştir. Fakat Özel Raportör, insan hakları eğitimi yapılan polis karakollarını ziyaret talebinin Hükümet tarafından reddedilmesini üzüntüyle karşılamaktadır.

79. Çocuk Hakları Sözleşmesinin onaylanmasının ardından gelişen yeni dil, sıklıkla çocuk hakları öncesi dönemdeki, çocukları hakların öznelere olmaktan ziyade yetişkinlerin verdiği kararların nesnesi olarak ele alan yaklaşımlar sürdürülerek uygulanmaktadır. Yeni çocuk hakları yaklaşımı, disipline dayalı çocuk yetiştirme yaklaşımlarının ne kadar yaygın olduğunu ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlar, çocukların fiziksel olarak istismar edilmesi yoluyla, onları itaate koşullama ilkesine dayalıdır. İşkence konusunda BM Özel Raportörü, işkencenin toplumsal temelleri olduğunu gözlemlemişti: “ailede, okulda ve askerlik sırasında dayak ve benzeri uygulamalar, ıslah ve disiplin yöntemi olarak kullanılmaktadır”.¹⁰⁷ Benzer şekilde, okullarda çocuklara bedensel şiddet cezalarının uygulanması, okul dışında kendi anne-babaları ve polis tarafından dövülmeleriyle ilişkilendirilmektedir.

80. Resmen yasaklanmasına rağmen Türk okullarında bedensel şiddet cezalarının kullanıldığı bildirilmektedir.¹⁰⁸ Kullanımının kapsamı ve çocuk üzerindeki etkileri konusunda bilgi yoktur, çünkü bu tür bilgiler toplanmamaktadır. Özel Raportör, bedensel şiddet cezaları vakalarının ve yaygınlığının izlenmesini tavsiye etmektedir; böylece bu uygulamaların ortadan kaldırılması için etkin önlemler geliştirilebilecektir.

C. Öğrenim yoluyla insan hakları

81. Bir yandan yetişkinler arasında işsizlik sorunu varken bir yandan da çocuk işçiliği sorununun var olması, eğitim ve öğretimin bütün insan hakları ve özgürlüklerinin uygulanmasına uyarlanması ihtiyacına iyi bir örnek teşkil eder. Okulu bitiren yetişkinler iş bulamazken çocuklar çalışmak zorundadır, zira eğitim-öğretim ve çalışma alanlarında bir uyumsuzluk söz konusudur. Uluslararası alanda ve ulusal alanlarda yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik eğitim ve öğretim stratejileri geliştirilmesi yoluyla eğitim ve çalışma alanları arasında bağlantı pekiştirilmiştir.

82. Yoksullaşma süreci, sadece yoksulları değil, Türkiye orta sınıfını da ele geçirmiş bulunmaktadır. Özel sektörde ve kamu işyerlerinde işten çıkarılan kişilerin sayısı, 2001 yılı sonlarına doğru 600,000 civarında tahmin ediliyordu.¹⁰⁹ Sayıları hızla artmaktadır. Ankara’da bir yürüyüş yapmak, “sokaklarda çalışan çocuklar”ı görmek için yeterlidir; bu, çocuk işçiliği sorununun sadece bir yüzüdür. Çocuklar sokaklarda çalışmakta, kâğıt mendil (hatta bazen kendilerini) satmaktadır. Çünkü aileleri, çocukların bu şekilde elde edeceği gelire muhtaçtır ya da bazı çocuklar kendi gelirleriyle ayakta durmaktadır. Özel Raportör, “sokakta çalışan çocuklar” arasında çok sayıda kız çocuğu görmüş ve şaşırmıştır, anlaşılan bu yeni bir durumdur.

¹⁰⁷ Commission on Human Rights, Report of the Special Rapporteur on torture: Visit to Turkey, E/CN.4/1999/61/Add.1, 27 Ocak 1999, para. 18.

¹⁰⁸ Eğitim-Sen’in okullarda bedensel cezalar üzerine yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, her dört öğretmenden biri, çocukları rutin olarak dövmektedir (www.egitimsen.org.tr).

¹⁰⁹ “Turkey’s poor: Their lot gets worse”, *The Economist*, 1 Eylül 2001.

83. Türkiye'nin Çocuk Hakları Sözleşmesine ilişkin ilk raporunda asgari çalışma yaşı olarak üç yaş belirtilmiştir: 15, 13 ve 12. "Bu tür farklılıkların ortadan kaldırılması için çalışmalar sürdürülmektedir", ifadesine de yer verilmiştir.¹¹⁰ AB müktesebatına uyum sağlanmasına dair Ulusal Program'da da Türkiye, "15 yaşın altındaki çocukların istihdam edilmesini kesin bir şekilde yasaklamak" amacıyla iş kanununda değişiklik yapmayı taahhüt etmiştir.¹¹¹ Türkiye'nin Ocak 2001'de Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Tasfiyesine dair 182 sayılı ILO Sözleşmesine taraf olmasının da gereği budur. 1999 Çocuk İşçiliği Taramasının sonuçlarına göre çocukların sadece yüzde 60'ı çalışmamakta, yüzde 10'u ev dışında ve geri kalanları da aile içi ücretsiz işlerde çalıştırılmaktadır. Okula devam etmeme konusunda en fazla belirtilen nedenler, okula ilgisizlik ve okul masraflarını karşılama olanaksızlığıdır.¹¹²

84. Çocukların okula ilgi duymamasının nedenlerinden biri, okula gitmenin gelecekte yaşamlarını güvence altına almakla ilgisi olmamasını bilmeleri olabilir. Paradoksal olarak, mevcut ekonomik kriz, eğitilmiş gençler arasında işsizlik sorununu iyice kötüleştirmiştir. Avrupa Komisyonu, "işsizliğin kentsel alanlarda ve yüksek okul mezunları arasında dikkat çekici ölçüde daha yaygın olduğu"nu kaydetmiştir.¹¹³ Hükümetin Çocuk Hakları Sözleşmesine ilişkin raporu da, 1996 yılında "eğitilmiş gruplar arasında" işsizlik oranının erkeklerde yüzde 27 ve kadınlarda yüzde 36 olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Alınan bilgilere göre, durum geçen zamanda iyice kötüye gitmiştir; ancak eğitim ve öğretimin, mezun olan gençlere daha iyi gelir olanakları sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılması yönünde hiçbir kapsayıcı plan yoktur. Resmi eğitim ve öğretim ile mikro işletmeler ve aile işletmelerindeki muazzam gelir yaratma olanakları arasında bir uçurum vardır. Geniş bir boyuttaki kayıtdışı sektör konusunda ise bilgi yoktur.

85. Kriz sonrasına yönelik temel bir adım olarak uzun vadeli bir kalkınma tasavvurunun geliştirilmesi ve pekiştirilmesi düşünülebilir. Bir kalkınma modelinin geliştirilmesine dair katılımcı bir kamusal tartışmanın yapılması, böyle bir modelin iskeletinin ana bileşenlerinden bir olarak hak temelli bir eğitim ve öğretim anlayışına işaret edebilir. Türkiye'de çocuk ve gençlerin oranının yüksekliği, bu yönde umut vermektedir. Yüksek öğrenim mezunları arasındaki işsizlik oranının yüksekliği de böyle bir beklenti uyandırıyor. Özel Raportör, uzun vadeli bir eğitim ve öğretim anlayışının oluşturulmasında katılımcı bir sürecin izlenmesinin, değişime yol açabileceğini düşünmektedir. Okul içi ve okul dışı eğitim ve öğretim arasındaki bağlantılar da, insan haklarının yavaş yavaş eğitim ve öğretimin amaç ve hedefleri ile bütünleştirilmesi gereğini ortaya koymaktadır. Bu, Türkiye'nin bütün insan hakları sözleşmelerini onaylayarak, taraf olduğu sözleşmelerdeki çekincelerini kaldırarak ve uluslararası insan hakları hukukunu iç hukukta doğrudan uygulanır hale getirerek uluslararası insan hakları hukukuna bağlılığını daha da arttırmak suretiyle gerekli insan hakları düzenlemelerini yapmasını daha da kolaylaştırması açısından da bir fırsat yaratabilir.

¹¹⁰ Committee on the Rights of the Child, Initial report of Turkey (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, para. 108.

¹¹¹ Turkish National Programme for the Adoption of the Acquis, europa.eu.int/comm/enlargement/turkey.

¹¹² ILO/Devlet İstatistik Enstitüsü, *Child Labour in Turkey 1999* (Türkiye'de Çocuk İşçiliği 1999), Ankara, Aralık 2001.

¹¹³ Commission of the European Communities - 2001 Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, Document SEC(2001) 1756, 13 Kasım 2001, s. 38.

¹¹⁴ Committee on the Rights of the Child, Initial report of Turkey (CRC/C/51/Add.4), 8 Ağustos 2000, para. 26.